

४. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० (Maharashtra Co-operative Societies Act 1960)

४.१ प्रस्तावना	४.४.२ सभांचे प्रकार
४.२ सहकारी संस्थेची भांडवल उभारणी	अ) सभासदांच्या सभा
४.३ सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीची साधने	ब) व्यवस्थापन समितीच्या सभा
अ) अंतर्गत साधने	क) उपसमितीच्या सभा
ब) बाह्य साधने	४.४.३ सहकारी संस्थेच्या सभेबाबतच्या कायदेशीर तरतुदी
४.४ सहकारी संस्थेच्या सभा	४.५ सारांश
४.४.१ अर्थ व व्याख्या	४.६ महत्त्वाच्या संज्ञा
	४.७ स्वाध्याय

४.१ प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय सहकारी चळवळ आणि तिचा उगम याचा विचार केल्यास १९०४ चा पहिला सहकारी कायदा ही उगमाची गंगोत्री आहे. भारतातील सहकारी चळवळ ही सरकारप्रणित सहकारी चळवळ असून शासनाने सहकारी चळवळ रुजविण्याकरिता प्रयत्नांची शिकस्त केली आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भारतातील सहकारी चळवळ ही आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीची निर्मिती आहे.

सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण समस्या सोडवता येतील अशी कल्पना त्या वेळच्या मद्रास(चेन्नई) प्रांतिय सरकारने मांडली. १८८२ साली मद्रास सरकारने राज्यातील शेतीसाठी सहकारी बँक स्थापन करण्याच्या शक्यतेचा अभ्यास करण्यासाठी सर फ्रेडरीक निकोलसन यांना युरोपला पाठविले. १८९९ मध्ये सर फ्रेडरीक निकोलसन यांनी जर्मनीच्या धर्तीवर 'रफायझन' पद्धतीच्या ग्रामीण सहकारी पतपेढ्या स्थापन केल्या जाव्यात अशी आपल्या अहवालात शिफारस केली. याच काळात 'ड्युपरनेक्स' यांनी उत्तर प्रदेशात ग्रामीण बँका स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर सन १९०० साली 'सर एडवर्ड लॉ' यांच्या नेतृत्वाखाली त्या वेळच्या सोसायट्यांचा अभ्यास करून सहकारी सोसायट्यांसाठी योग्य कायदा करण्याच्या दृष्टीने एक समिती नेमली. डेझील इबेस्टीन यांनी २३ ऑक्टोबर, १९०३ मध्ये सहकारी कायद्याचा मसुदा तयार केला. सर एडवर्ड लॉ समितीच्या शिफारशीनुसार सहकारी पतसंस्थांचा कायदा १९०४ हा सहकारी संस्थासाठी पहिला कायदा भारत सरकारने संमत केला. हा कायदा म्हणजे भारतीय सहकारी चळवळीची सुरुवात होय.

सन १९०४ च्या सहकारी कायद्यानुसार सहकारी तत्त्वावर पतसंस्था काढण्याची सोय करण्यात आली. या कायद्यात पुढील सात-आठ वर्षांच्या काळात अनेक दोष दिसून आले कारण पतपुरवठा संस्था सोडून अन्य प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्याची सोय नव्हती. या कायद्यातील उणिवा दूर करण्यासाठी १९१२ साली भारतातील दुसरा सहकारी कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्यात १९०४ च्या कायद्यातील बहुतेक तरतुदी तशाच ठेवण्यात आल्या. या कायद्यात पतपेढ्यांशिवाय अन्य प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिले गेले. १९१२ च्या कायद्याचे हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते. १९१९ च्या सहकार सुधारणा कायद्यानुसार सहकार हा विषय केंद्रसरकारकडून राज्यसरकारकडे वर्ग करण्यात आला.

सहकार हा विषय राज्यसरकारकडे आल्यानंतर मुंबई सरकारने मुंबई प्रांताकरिता 'मुंबई सहकारी कायदा १९२५' हा कायदा पास केला. या कायद्यात देखील बदलत्या परिस्थितीनुसार कायद्यातील तरतुदी अपुऱ्या व अयोग्य वाटू लागल्या. त्यामुळे १९२५ ते १९६० या काळात या कायद्यात वेळोवेळी दुरुस्त्या करण्यात आल्या. परिपूर्ण अशा कायद्याची आवश्यकता भासू लागल्याने भारत सरकारने सन १९५६ मध्ये एक समिती नेमली व मुंबई सरकारनेही श्री.जी.एम. लाड यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यास व पाहणी समिती नेमली. या दोन्ही समित्यांचा अहवाल आणि शिफारशी लक्षात घेऊन महाराष्ट्र कायदे मंडळाने नवीन सहकारी कायद्याचे विधेयक १९६० मध्ये मंजूर केले. १९६१ साली महाराष्ट्राच्या मा. राज्यपालांची त्यास मंजूरी मिळाली व २६ जानेवारी १९६२ या दिवसापासून त्याची अंमलबजावणी झाली. हा कायदा १९६० मध्ये पास झाला म्हणून तो 'महाराष्ट्र सहकारी संस्थांचा कायदा १९६०' या नावाने ओळखला जातो.

१९६० च्या सहकारी कायद्यात आजपर्यंत अनेक दुरुस्त्या करण्यात आलेल्या आहेत. १९६० च्या महाराष्ट्र सहकारी संस्थांच्या कायद्याला ९७ व्या घटना दुरुस्ती अंतर्गत १४ फेब्रुवारी २०१३ मध्ये काही नवीन दुरुस्त्या सुचविल्या आहेत.

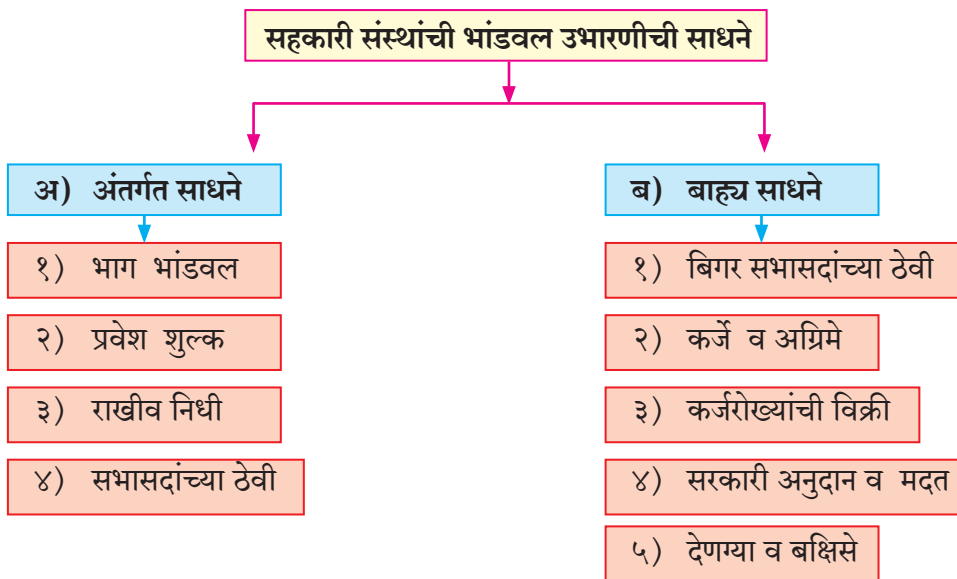
या प्रकरणात आपण महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यातील महत्त्वाच्या तरतुदी(दुरुस्त्यांसह) भांडवल उभारणी ,सभा या बाबतच्या तरतुदी व त्यांच्या कार्यपद्धतीची माहिती अभ्यासणार आहोत.

४.२ सहकारी संस्थेची भांडवल उभारणी (Capital Raising of Co-operative Society) :

कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि तो पुढे चालू ठेवण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. सभासदांच्या आर्थिक हितसंबंधाचे संवर्धन करणे हे सहकारी संस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. त्याचप्रमाणे सहकारी संस्थांना देखील आपला व्यवसाय चालविण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. सभासदांना कर्जपुरवठा करणे, विविध कृषी आदाने पुरविणे, जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे इत्यादी कामे करण्यासाठी सहकारी संस्थांकडे भांडवल आवश्यक असते. यासाठी सहकारी संस्थांना कायद्यातील तरतुदीनुसार भांडवल उभारणी करावी लागते. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम कायद्यातील कलम २८ व २९ मध्ये सहकारी संस्थांनी उभारावयाच्या भांडवलाविषयीच्या तरतुदी केल्या आहेत.

४.३ सहकारी संस्थांच्या भांडवल उभारणीची साधने / मार्ग (Sources of Capital Raising of Co-operative Societies) :

सहकारी संस्थांना आपली उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. सहकारी संस्था पुढील दोन साधनांद्वारे भांडवल उभारणी करू शकते.

अ) भांडवल उभारणीची अंतर्गत साधने (Internal Sources of Capital raising) :

सहकारी संस्थेच्या दृष्टीने भांडवल उभारणीची अंतर्गत साधने फार महत्त्वाची असतात. कारण या साधनांद्वारे सहकारी संस्थेकडे कायमस्वरूपी अथवा दीर्घ मुदतीसाठी भांडवल जमा होते. अंतर्गत साधनांद्वारे भांडवल मोठ्या प्रमाणावर जमविल्यास संस्था स्वावलंबी बनू शकते आणि संस्थेला आर्थिक स्थैर्यदेखील प्राप्त होते. अंतर्गत मार्गांनी गोळा केलेले भांडवल हे सहकारी संस्था आपल्या सभासदांकडून गोळा करते. या मार्गांनी उभारलेले भांडवल सभासदत्व असेपर्यंत संस्थेने परत करणे बंधनकारक नसते. असे भांडवल बाह्य साधनांच्या तुलनेने स्वस्त पडते. भांडवल उभारणीची अंतर्गत साधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) भागभांडवल (Share Capital) :

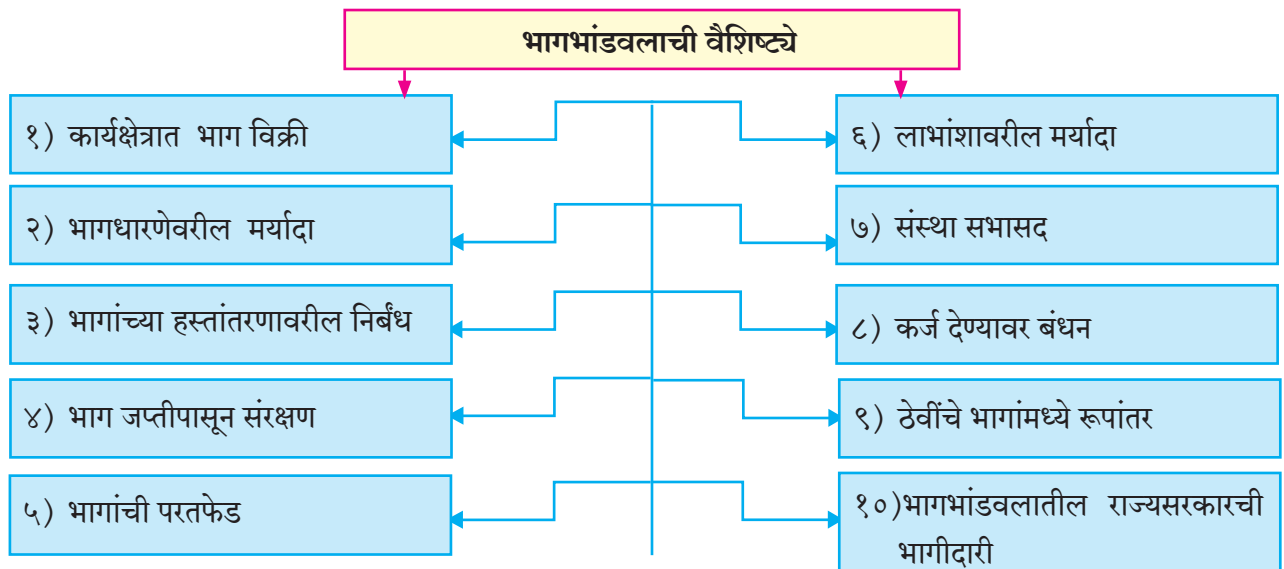
भागभांडवल हे सहकारी संस्थेच्या अंतर्गत भांडवल उभारणीचे एक प्रमुख वित्तीय साधन आहे. भागभांडवल हे संस्थेच्या मालकीचे भांडवल असते. भाग म्हणजे संस्थेच्या सभासदांचा एकूण भांडवलातील लहान हिस्सा किंवा अंश होय. सहकारी संस्था जेव्हा भागांची विक्री करून भांडवल जमा करते, तेव्हा त्यास भागभांडवल असे म्हणतात. व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार भागांची दर्शनी किंमत ठरविली जाते. भागांची दर्शनी किंमत किती असावी याबाबत संस्थेच्या पोटनियमात तरतूद असते. सहकारी संस्थेत भांडवलापेक्षा व्यक्तीला जास्त महत्त्व असते. भागभांडवलावर सहकारी संस्थेची पत ठरते. भागधारण करणाऱ्या व्यक्तीस भागधारक असे म्हणतात. भागभांडवल कशा पद्धतीने जमा केले जाईल या विषयीचे नियम संस्थेच्या उपविधीत नमूद केलेले असतात. संस्थेच्या उपविधीत अधिकृत भागभांडवलाचा उल्लेख असतो.

भागभांडवल हे संस्था अस्तित्वात असेपर्यंत संस्थेत राहते. कलम २८ प्रमाणे कोणतीही व्यक्ती सहकारी संस्थेच्या एकूण भांडवलाच्या १/५ किंवा रुपये वीस हजार यापेक्षा अधिक रकमेचे भागभांडवल धारण करू शकत नाही. यास राज्यसरकार, जिल्हापरिषद व पंचायत समित्या अपवाद आहेत तथापि राज्यसरकार राजपत्रात अधिसूचना प्रसारित करून, कोणत्याही प्रकारच्या संस्थेचे भागभांडवल धारण करण्याची मर्यादा वाढवू शकते.

सभासद हे त्या सहकारी संस्थेचे मालक असतात. सहकारी संस्था सभासदांना भागांची विक्री करून भांडवल उभारणी करतात. भागभांडवलाची विक्री सहकारी संस्थेच्या नियमांना अनुसरूनच केली जाते.

➤ भागभांडवलाची वैशिष्ट्ये (Features of Share Capital) :

सहकारी संस्थेच्या भागभांडवलाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) **कार्यक्षेत्रात भाग विक्री :** सहकारी संस्थेचे कार्यक्षेत्र ठरलेले असते. भागांची खरेदी संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील व्यक्तीच करू शकतात. सहकारी संस्थेच्या कार्यक्षेत्राबाहेरील व्यक्तींना भाग खरेदी करता येत नाही. विशिष्ट व्यवसायातील व समान आर्थिक उद्देशाने कार्य करणाऱ्या व्यक्तींनाच भागांची खरेदी करता येते. यामुळे भागांच्या विक्रीवर मर्यादा पडतात.
- २) **भागधारणेवरील मर्यादा :** कोणत्याही सभासदाला संस्थेच्या एकूण भाग भांडवलाच्या १/५ पेक्षा अधिक भागांची खरेदी करता येत नाही किंवा रुपये वीस हजार पेक्षा अधिक भागभांडवल धारण करू शकत नाही. ही मर्यादा संस्थेच्या उपविधीत सुद्धा नमूद केलेली असते.
सहकारी संस्था लोकशाही तत्त्वानुसार कारभार करतात. भाग धारणेवर मर्यादा नसेल तर समाजातील मूठभर श्रीमंत लोकांच्या हाती संस्थेची सत्ता व पैसा एकवटला जाईल. परिणामी संस्था आपल्या सेवा तत्त्वापासून दूर जातील. सहकारी संस्था ह्या समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांसाठी स्थापन झालेल्या असतात. त्यामुळे समाजातील जास्तीत जास्त लोकांना सहकारी संस्थेत सहभागी होता यावे यासाठी ही तरतूद करण्यात आली आहे.
- ३) **भागांच्या हस्तांतरणावरील निर्बंध :** सहकारी संस्थेच्या सभासदांना आपल्याकडील भाग इतरांना मुक्तपणे हस्तांतर अथवा विक्री करता येत नाही. त्यासाठी कार्यकारी समितीची परवानगी घ्यावी लागते. संस्थेच्या भागांच्या हस्तांतरणावर निर्बंध लादण्यात आली आहेत. सभासदांना ठरविलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त दराने भागांची विक्री करता येत नाही. भाग विक्री करणारा सभासद संस्थेचा कमीत कमी एक वर्ष सभासद असला पाहिजे. त्याशिवाय सभासदाला भागांची विक्री करता येत नाही.
- ४) **भाग जप्तीपासून संरक्षण :** सहकारी संस्थेचे भाग न्यायालय किंवा सहकारी संस्थेला जप्त करता येत नाही. त्यामुळे त्यांना कायदेशीर संरक्षण लाभते. सहकारी संस्थांचे भांडवल सुरक्षित राहावे व सभासदांनी भांडवल म्हणून गुंतविलेली रक्कम सुरक्षित राहावी तसेच एकूण सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून सरकारने ही विशेष सवलत दिली आहे. सहकारी संस्थेच्या सभासदांचे अ) भागभांडवल ब) बचत ठेवीच्या रूपाने उभारलेला निधी क) गृहनिर्माण संस्थेच्या कर्जरोख्यात गुंतविलेली रक्कम इत्यादी दिवाणी न्यायालयाच्या हुकुमनामानुसार जप्त करता येत नाही .
- ५) **भागांची परतफेड :** सभासदांना संस्थेकडे भाग परत करून त्यांची रक्कम मिळविता येते. सामान्यतः एका वर्षात किती भागभांडवल परत करता येईल, याविषयीची मर्यादा संस्थेच्या उपविधीत नमूद केलेली असते. सभासदाला आपल्या सभासदत्वाचा राजीनामा देऊन भांडवल परत मिळविता येते. भागधारकाचा मृत्यू झाल्यास त्याच्या कायदेशीर वारसाला भाग संक्रमित केले जातात.
- ६) **लाभांशावरील मर्यादा :** सहकारी संस्थानी भागांवर किती लाभांश जाहीर करावा याबाबत मर्यादा टाकण्यात आली आहे. कोणत्याही सहकारी संस्थेला आपल्या भागधारकांना पंधरा टक्क्यांपेक्षा जास्त लाभांश देता येत नाही.
- ७) **संस्था सभासद :** सहकारी संस्थेचे भाग जनतेला विकता येतात. त्याचप्रमाणे कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्थांनाही विकत घेता येतात. उदा. स्थानिक संस्था, भागीदार संस्था, धर्मादाय संस्था इत्यादी संस्थांनाही मर्यादित प्रमाणात सहकारी संस्थांचे भाग विकत घेता येतात.
- ८) **कर्ज देण्यावर बंधन :** सहकारी संस्थेच्या भाग प्रमाणपत्राचा कर्जासाठी तारण म्हणून वापर करता येत नाही. संस्था तिच्या स्वतःच्या भागांच्या तारणावर कर्ज देऊ शकत नाही.
- ९) **ठेवींचे भागांमध्ये रूपांतर :** सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या कर्ज रकमेतून, लाभांश रकमेतून काही रक्कम कपात करणे, सभासदांना उपलब्ध केलेल्या आर्थिक सेवेचा मोबदला म्हणून काही रक्कम घेणे इत्यादी मार्गांनी सहकारी संस्था सभासदांकडून ठेवीच्या स्वरूपात काही पैसे गोळा करतात व अशा ठेवीचे भागात रूपांतर करतात.

१०) **भागभांडवलातील राज्यसरकारची भागीदारी :** सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी सरकार भांडवलाच्या स्वरूपात मदत करू शकते. मोठमोठ्या प्रक्रिया करणाऱ्या संस्थांचे राज्यसरकार प्रत्यक्ष भागीदार होऊ शकते. लहान अथवा मध्यम संस्थांचे प्रत्यक्षपणे भागीदार होण्याऐवजी शिखर संस्थेचे भागभांडवल खरेदी करून त्यामार्फत इतर संस्थांचे भाग खरेदी करण्यास मदत केली जाते.

➤ **भाग विक्रीचे फायदे (Advantages of Share Sales) :**

स्वतःच्या मालकीचे भांडवल उभारणीसाठी सहकारी संस्था भागांची विक्री करते. या मार्गाने भांडवल उभारल्यास संस्थेला पुढील प्रकारचे फायदे मिळतात.

- १) **स्थिर भांडवलास उपयुक्त :** सहकारी संस्थेस स्थिर भांडवलासाठी भाग विक्री करणे हा सर्वात उपयुक्त व सोईस्कर मार्ग आहे. असे भांडवल संस्थेच्या विसर्जनापर्यंत वापरले जाते.
- २) **कायम मालकी :** संस्थेला असे भांडवल सोईनुसार वापरता येते. भाग विक्रीद्वारे मिळालेल्या भांडवलावर संस्थेची कायम मालकी राहते.
- ३) **विनातारण भांडवल :** भागभांडवल उभारणीसाठी संस्थेला आपली कोणतीही मालमत्ता तारण ठेवावी लागत नाही. असे भांडवल विनातारण मिळविण्यात येते. त्यामुळे आधिक भांडवलाची गरज भासल्यास संस्थेची मालमत्ता तारणासाठी उपलब्ध होऊ शकते .
- ४) **दीर्घ मुदतीचे भांडवल :** भाग विक्रीद्वारे सर्वात जास्त दीर्घ मुदतीचे भांडवल उपलब्ध होत असते असे भांडवल दीर्घ काळासाठी वापरता येते.
- ५) **व्यवस्थापनात सहभाग :** भांडवल पुरविणाऱ्या व्यक्तींना संस्थेच्या व्यवस्थापनात सहभाग घेता येतो व निवडणूक लढविता येते. आणि संचालक म्हणून निवडून येता येते.
- ६) **संस्थेवर अंकुश :** भागधारक हे सहकारी संस्थेच्या व संचालक मंडळाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवू शकतात. साहजिकच संस्थेवरही अंकुश ठेऊ शकतात .
- ७) **स्वस्त व सुलभ मार्ग :** भागविक्री हा भांडवल उभारणीचा सर्वात सुलभ मार्ग होय. विना व्याज हे भांडवल वापरण्यास मिळते. याबाबत कोणत्याही कायदेशीर गुंतागुंती नसतात.
- ८) **लाभांश देण्याचे बंधन नाही :** सहकारी संस्थेच्या स्थापनेचा मुख्य हेतू सेवा देण्याचा असतो. त्यामुळे संस्थेला भांडवलावर इतकाच लाभांश दिला पाहिजे असे बंधन असत नाही.

२) **प्रवेश शुल्क (Entrance Fees) :**

सहकारी संस्था सभासदत्वाचा अर्ज भरून घेताना प्रवेश शुल्क आकारतात. प्रवेश शुल्काच्या माध्यमातून गोळा होणारी रक्कम फार अल्प असते. हे प्रवेश शुल्क साधारणपणे एक रुपयापासून दहा रुपयांपर्यंत असते. संस्थेत जितके सभासद असतात त्या प्रमाणात प्रवेश फी जमा होते. प्रवेश शुल्क परत करावे लागत नाही. प्रवेश शुल्काच्या रकमेमुळे सहकारी संस्थेला बिनपरतीचे भांडवल मिळते. प्रवेश फी ही स्वतंत्र खात्यात जमा केली जाते. काही संस्था प्रवेश शुल्काची रक्कम राखीव निधीत जमा करतात. या रकमेचा वापर काही संस्था कायदेशीर गुंतवणुकीसाठीही करतात.

३) **राखीव निधी (Reaserve Fund) :**

प्रत्येक सहकारी संस्थेला दरवर्षी मिळालेल्या निव्वळ नफ्यापैकी किमान १/४ म्हणजेच २५ टक्के इतकी रक्कम कायद्याप्रमाणे बाजूला काढून ठेवावी लागते, त्याला राखीव निधी असे म्हणतात. ज्या संस्थेस आपल्या व्यवहारापासून नफा

मिळतो किंवा नफा मिळू शकतो अशा प्रत्येक संस्थेने एक राखीव निधी ठेवला पाहिजे. कायद्यातील कलम ६६ मध्ये राखीव निधीविषयीची तरतूद आहे. सहकारी संस्था आपल्या गरजेनुसार व सोईनुसार विविध प्रकारचे निधी उभारते. राखीव निधी गरजेच्यावेळी आणि भविष्यकाळासाठी वापरता येतो. राखीव निधीच्या प्रमाणावर संस्थेचे आर्थिक स्थैर्य अवलंबून असते. राखीव निधीमुळे संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व भक्कम होत असल्यामुळे राखीव निधीला सहकारी संस्थेची 'संरक्षक भिंत' असे म्हणतात.

राखीव निधीशिवाय सहकारी संस्थेला (अ) घसारा निधी (ब) बुडीत कर्ज निधी (क) किंमत चढउतार निधी (ड) लाभांश समानीकरण निधी (इ) शिक्षण निधी इत्यादी निधी उभारता येतात. राखीव निधीचा सर्वसामान्य परिस्थितीत वापर करता येतो. अन्य निधीचा वापर ते ज्या हेतूने तयार केले त्याच हेतूसाठी वापरले जातात.

ज्या प्रमाणात राखीव निधी असतो त्या प्रमाणात संस्थेला इतरांकडून कमी प्रमाणात कर्ज घ्यावे लागते. त्यामुळे कर्जावरील व्याजाचा होणारा खर्च टाळता येतो. स्वावलंबनाच्या दृष्टीने राखीव निधी महत्त्वाचा ठरतो. विशेष म्हणजे राखीव निधीवर लाभांश अथवा व्याज द्यावे लागत नाही. शिवाय राखीव निधीमुळे संस्थेची पत व प्रतिष्ठा वाढते. संस्थेचा विकास अथवा विस्तार करण्यासाठी राखीव निधीचा वापर करता येतो. त्यामुळे संस्थेची प्रगती होते. राखीव निधीचा वापर संस्थेच्या व्यवसायासाठी करता येईल किंवा राज्य शासन जो निर्देश देईन, त्याप्रमाणे संस्थेला कलम ७० च्या तरतुदींना अधीन राहून गुंतविता येतो.

राखीव निधीचा दर १/१० इतका कमी ठरवून देण्याचा अधिकार सहकार निबंधकाला आहे. राखीव निधीचा वापर खेळते भांडवल म्हणूनही केला जातो. या निधीची गुंतवणूक प्रामुख्याने राज्य किंवा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत ठेवीच्या रूपाने केली जाते. काही वेळेस सरकारी कर्जरोख्यांमध्ये देखील गुंतवणूक केली जाते.

➤ राखीव निधीचे प्रकार (Types of Reserve Fund)

सहकारी संस्थेच्या राखीव निधीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) **सामान्य राखीव निधी :** सहकारी संस्थेला विविध विकास योजना राबविता याव्यात यासाठी स्वतंत्र निधी उभारण्यात येतो. आर्थिक संकटाच्या वेळी या निधीचा वापर होतो. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० नुसार प्रत्येक सहकारी संस्थेला एकूण वाढाव्यातील (नफा) २५ टक्के रक्कम प्रत्येक वर्षी या राखीव निधीत वर्ग करावी लागते. सर्व सहकारी संस्थांना हा राखीव निधी उभारावा लागतो .
- २) **लाभांश समानीकरण निधी :** सहकारी संस्थेला एखाद्या वर्षी नफा झाला नाही तरी त्यावर्षीचा लाभांश देता यावा यासाठी हा निधी निर्माण करण्यात येतो. या निधीमुळे भागधारकांना दरवर्षीप्रमाणे लाभांश देता येतो. याकरिता संस्था प्रत्येक वर्षी एकूण वाढाव्यातील (नफा) काही रक्कम राखीव निधीत वर्ग करते.
- ३) **विशेष बुडीत कर्जनिधी :** सहकारी पतसंस्था किंवा बँका सभासदांना अथवा ग्राहकांना जी कर्जे देतात ती संपूर्ण कर्जे वसूल होतातच असे नाही, यातील काही रक्कम बुडण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संस्थेवर आर्थिक प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता असते. पतसंस्थानी दिलेल्या कर्जापैकी काही कर्जे बुडीत निघाली तर होणारे नुकसान भरून काढण्यासाठी हा निधी दरवर्षीच्या वाढाव्यातून उभारला जातो. कर्जपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था व सहकारी बँकांना संभाव्य तोटा भरून काढण्यासाठी हा निधी उभारावा लागतो .
- ४) **किंमत चढ-उतार निधी :** किंमत चढ-उतार निधी हा सहकारी विपणन संस्था उभारतात. वस्तूंच्या किंमतीत अनेक चढ-उतार होत असतात. अशा वेळी खरेदी -विक्री संधाला तोटा सहन करावा लागतो. असा तोटा भरून काढता यावा यासाठी हा निधी उभारतात. किंमत चढ-उतार निधीमुळे बाजारपेठेतील बदलत्या परिस्थिती विरुद्ध संरक्षण प्राप्त करता येते. या निधीचा विनियोग किंमतपातळी घटल्यास सभासदांच्या हितांचे संरक्षण करण्यासाठी करण्यात येतो.

➤ राखीव निधीचे फायदे (Advantges of Reserve Fund) :

सहकारी संस्थेला दरवर्षी मिळणारा सर्व नफा लाभांश म्हणून वाटला जात नाही. त्यातील काही भाग बाजूला काढून ठेवला जातो, त्यास राखीव निधी असे म्हणतात.

राखीव निधीचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) **स्वस्त व सुलभ मार्ग** : राखीव निधीमुळे संस्थेला भांडवल उभारणी करता येते. त्यावर व्याज अथवा लाभांश द्यावा लागत नसल्याने हा मार्ग स्वस्त व सुलभ असतो.
- २) **विनियोग** : राखीव निधी ज्या कारणासाठी उभारला गेला असतो. त्याच कारणांसाठी असा निधी वापरल्याने संस्थेची प्रगती करता येते.
- ३) **पत व प्रतिष्ठा** : राखीव निधीमुळे संस्थेची आर्थिक स्थिती भक्कम बनते. परिणामी संस्थेची बाजारपेठेतील पत व प्रतिष्ठा सुधारते.
- ४) **आर्थिक स्थैर्य** : राखीव निधीच्या उभारणीमुळे सहकारी संस्थेला आर्थिक स्थिरता प्राप्त होते. त्यामुळे सहकारी संस्थेला भविष्यकाळात येणाऱ्या आर्थिक अडचणीवर मात करता येते.
- ५) **विकास व विस्तार** : सहकारी संस्थेत राखीव निधी उभारला गेल्यास संस्थेला स्वभांडवलाच्या माध्यमातून विकास व विस्तार साधता येतो व आपल्या सभासदांना जास्तीत जास्त सेवा पुरविता येतात.
- ६) **परतफेड** : संस्थेच्या विसर्जन प्रसंगी कर्जाची परतफेड करण्यासाठी, सभासदांची देणी भागविण्यासाठी या निधीचा वापर करता येतो.
- ४) **सभासदांच्या ठेवी (Members Deposits)** : सहकारी संस्थेच्या उपविधीतील तरतुदीनुसार ठरावीक टक्के व्याज देऊन सहकारी संस्था आपल्या सभासदांकडून ठेवी स्वीकारतात. या ठेवी सक्तीच्या असल्याने त्यांचा समावेश अंतर्गत साधनात केला जातो. सभासदांकडून सक्तीच्या ठेवी घेऊन संस्था भांडवल उभारणी करित असतात. अशा सक्तीच्या ठेवी पुढीलप्रमाणे असतात.
  - १) सभासदांना कर्ज देताना त्यांच्या कर्जातून अडीच ते दहा टक्क्यांपर्यंत रक्कम कपात करून ती ठेव म्हणून घेण्यात येते. काही संस्था ही रक्कम ठेव म्हणूनच ठेवतात तर काही संस्था या ठेवीचे भाग भांडवलात रूपांतर करतात. पतसंस्था, सहकारी बँका व सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक अशा ठेवी स्वीकारतात.
  - २) काही सहकारी संस्था आपल्या सभासदांकडून खरेदी केलेल्या मालाची किंमत भागविताना काही विशिष्ट टक्के रक्कम ठेव म्हणून घेतात. या ठेवीवर आकर्षक व्याज देण्यात येते. संस्थेच्या उपविधीमध्ये ठेवी स्वीकारण्याबाबतचे नियम असतात .

सभासदांकडून स्वीकारलेल्या ठेवीवर अधिक वार्षिक व्याजदर दिला जातो. सभासदांकडून ठेवी स्वीकारण्याची परवानगी सहकारी संस्थेला नोंदणी अधिकाऱ्याकडून घ्यावी लागते.

संस्थेने तिच्या उपविधीत विहित किंवा नमुद केले असेल अशा मर्यादितपर्यंत आपल्या सभासदांकडून, इतर व्यक्तींकडून ठेवी आणि कर्जे स्वीकारली पाहिजेत.

ब) भांडवल उभारणीची बाह्य साधने (External Sources of Capital raising)

सभासदांव्यतिरिक्त जो पैसा बाह्य व्यक्ती किंवा वित्तीय संस्थाकडून अथवा शासनाकडून उभारला जातो. त्याला

भांडवल उभारणीचे बाह्य साधने/ कर्जाऊ भांडवल असे म्हणतात. असे भांडवल उभारण्यासाठी सहकारी संस्थेला निबंधकाची परवानगी आवश्यक असते.

बाह्य साधनांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१) **बिगर सभासदांच्या ठेवी (Non Members Deposits) :** सहकारी संस्था ह्या बिगर सभासदांकडून ठरावीक व्याजदराने ठेवी गोळा करू शकतात. अशा ठेवी एक वर्ष ते दहा वर्ष मुदतीसाठी स्वीकारल्या जातात. अशा मार्गाने भांडवल उभारणी करतांना सहकारी संस्थांना निबंधकाची परवानगी घ्यावी लागते. सहकारी संस्था पुढील प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात. उदा. चालू ठेव, बचत ठेव, मुदत ठेव, पुनरावर्ती ठेव व इतर ठेवी इत्यादी.

१) **बचत ठेवी (Saving Deposits) :**

या ठेवी सर्वसामान्य व्यक्तींना पगारदार, कामगार आणि मध्यमवर्गीय लोकांना उपयुक्त असतात. लोकांना बचत करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे हा या ठेवीमागील हेतू असतो. अशा ठेवीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) बचत खाते छोटी रक्कम बँकेत ठेवून उघडता येते. उदा. रु. १०० ते ५०० बँकेत जमा करून खाते सुरू करता येते.
- २) बचत खाते सुरू ठेवण्यासाठी त्यामध्ये ठरावीक रक्कम शिल्लक ठेवणे आवश्यक आहे.
- ३) पैसे काढण्यासाठी धनादेश व स्लिप भरून बचत खात्यातून रक्कम काढता येते. बचत ठेव खात्यातून रक्कम काढण्यावर काही बंधने आहेत. रु. ५०,००० पेक्षा जास्त व्यवहारासाठी पॅनकार्डची आवश्यकता असते. बचत खात्यामध्ये ठरावीक व्यवहारापेक्षा जादा व्यवहार केल्यास बँक सेवा शुल्क आकारते.
- ४) बचत ठेवीवर अधिविकर्ष सवलत मिळत नाही. मात्र धनादेश, ए.टी.एम कार्ड, नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एन.इ.एफ.टी अशा अनेक सुविधा उपलब्ध होतात.
- ५) बचत ठेवीवर ठरावीक दराने साधारणतः ४ ते ५ टक्के वार्षिक व्याज दिले जाते. असे व्याज महिन्यातील जी शिल्लक रक्कम असते त्यावर दिले जाते.
- ६) बचत ठेवीतून रक्कम काढण्याच्या बाबतीत काही बंधने असल्यामुळे बचत ठेवीतील रक्कम कर्जदाराला कर्जे देण्यासाठी किंवा इतर ठिकाणी फायदेशीर गुंतवणुकीस उपयुक्त ठरते.
- ७) बचत खात्याला नामनिर्देशन करण्याची सोय उपलब्ध असते.

२) **चालू ठेवी : (Current Deposits) :**

या ठेवी व्यापारी व व्यावसायिकांना उपयुक्त असतात. व्यावसायिकांचे सर्व आर्थिक व्यवहार सुलभ रितीने करता यावेत, यासाठी विविध सुविधा पुरविणे हा या ठेवीमागील मुख्य हेतू असतो. या ठेवीचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) चालू खाते व्यवसाय संस्था, कंपनी किंवा संस्थेच्या नावाने उघडले जाते. वैयक्तिक नावाने हे खाते उघडले जात नाही.
- २) चालू ठेवीत दैनंदिन व्यवहारात कितीही वेळा रक्कम ठेवता व काढता येते. या खातेधारकाला खात्यातून चेकद्वारे रक्कम केव्हाही काढता येते.
- ३) हे खाते उघडल्यानंतर खातेदाराला पैसे भरण्याच्या पावतीचे पुस्तक, धनादेश पुस्तक दिले जाते. चालू ठेवीदाराला दरमहा त्याच्या खात्याचा तपशील (विवरणपत्र) मिळते.
- ४) चालू ठेवीवर काही अटी व शर्तीवर बँक अधिविकर्ष सवलत देते.
- ५) या ठेवीतून कोणत्याही दिवशी, कितीही रक्कम बँकेतून खातेदाराला द्यावी लागत असल्यामुळे अशा ठेवीमध्ये

जमा असलेली रक्कम कर्जे देण्याकरिता बँकेला उपयुक्त ठरत नाही. त्यामुळे अशा ठेवीवर काही बँका व्याज देत नाहीत अथवा दिल्यास काही बँका अत्यल्पदराने व्याज देतात.

- ६) चालू ठेव खाते सुरू ठेवण्यासाठी त्यामध्ये ठरावीक रक्कम शिल्लक ठेवणे आवश्यक आहे.
- ७) धनादेश, हुंडी, ड्रॉफ्टस, लाभांश अधिपत्रे इत्यादी चालू खात्यामध्ये जमा करता येतात.

३) मुदत ठेवी (Fixed Deposits) :

लोकांकडील असणारी जादा शिल्लक रक्कम बँकेतील या खात्यामध्ये ठेवून अधिक व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने मुदत ठेव खाते उघडले जाते आणि निश्चित रक्कम विशिष्ट कालावधीसाठी ठेवली जाते. अशा ठेवींना 'मुदत ठेवी' असे म्हणतात. या ठेवीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) विशिष्ट कालावधीसाठी ठेवलेल्या मुदत ठेवीतून खातेदाराला मुदत संपल्याशिवाय रक्कम काढता येत नाही. मुदत ठेव खात्यात विशिष्ट रकमेचा भरणा एकदाच म्हणजेच खाते सुरू करतांना केला जातो.
- २) मुदत ठेवीवरील व्याजदर जास्त असून अशा ठेवीवरील व्याज हे दरमहा, तिमाही, सहामाही, वार्षिक किंवा मुदत संपल्यावर यांपैकी कोणत्याही एका पद्धतीने दिले जाते.
- ३) मुदत ठेवीदार बँकेला पूर्वसूचना देऊन मुदत ठेवीची संपूर्ण रक्कम मुदतीपूर्वी काढू शकतो. परंतु अशा परिस्थितीत जेवढ्या कालावधीसाठी रक्कम या खात्यात ठेवली असेल तो कालावधी लक्षात घेऊन बँकेच्या नियमानुसार मुदत ठेवीवर व्याज दिले जाते.
- ४) मुदत ठेवीदाराला बँकेमार्फत मुदत ठेव पावती दिली जाते. धनादेश पुस्तक किंवा पासबुक दिले जात नाही.
- ५) मुदत ठेव पावती ही कोणत्याही व्यक्तीला हस्तांतर करता येत नाही किंवा ती इतरांना विकता येत नाही.
- ६) मुदत ठेवीचा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर बँक मुदत ठेवीदाराला ठेवीची रक्कम व्याजासह देते.
- ७) मुदत ठेवीवर तात्पुरती आर्थिक अडचण दूर करण्याकरिता मुदत ठेव पावती बँकेकडे तारण ठेवून त्यावर कर्ज काढता येते. या कर्जावर नियमानुसार योग्य दराने व्याज बँकेला द्यावे लागते.
- ८) मुदत संपल्यानंतर हे खाते बंद होते. मुदत ठेवीचा कालावधी पूर्ण झाल्यावर ठेवीच्या नियम व अटीनुसार मुद्दल व व्याज ठेवीदाराला दिले जाते.

४) पुनरावर्ती ठेवी (Recurring Deposits) :

ज्या ठेवीत दरमहा विशिष्ट रक्कम विशिष्ट कालावधीसाठी संचित करण्यात येते अशा ठेवीस पुनरावर्ती / आवर्ती / संचित ठेव असे म्हणतात. नियमितपणे लोकांना बचतीची सवय लावणे, ठेवीदाराला नियोजित कारणांसाठी या ठेवीचा उपयोग व्हावा हा या ठेवीमागील हेतू असतो. या ठेवीत विशिष्ट अंतराने रक्कम जमा करतात. एक वर्ष ते पाच वर्ष मुदतीसाठी हे खाते उघडता येते. अशा ठेवीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) अशा ठेवीमध्ये लहान रक्कम दरमहा ठेवली जाते. उदा. रुपये शंभर किंवा जास्त
- २) पुनरावर्ती ठेवीमध्ये एकदा भरावी लागणारी रक्कम निश्चित झाल्यानंतर ती दरमहा ठरावीक कालावधीकरिता नियमितपणे भरावी लागते.
- ३) या ठेवीचा व्याजदर बचत ठेवी पेक्षा आधिक परंतु मुदत ठेवीपेक्षा तुलनेने कमी असतो.
- ४) पुनरावर्ती ठेवीचा ठरावीक कालावधी पूर्ण होण्यापूर्वी व्याज दिले जात नाही.

- ५) जर पुनरावर्ती ठेवीदाराने या ठेवीमध्ये दरमहा भरावा लागणारा ठेवीचा हप्ता बंद केला तर त्याला सदर ठेवीची मुदत संपल्यानंतर भरलेली रक्कम तसेच त्यावरील व्याज बँकेमार्फत परत मिळते .
- ६) पुनरावर्ती ठेवीदार त्याच्या चालू ठेवीमधून किंवा बचत ठेवीतून ठरावीक रक्कम दरमहा नियमितपणे पुनरावर्ती ठेवीमध्ये वर्ग करण्याची सूचना खातेदार बँकेला देऊ शकतो.
- ७) कोअर बँकींग पद्धतीनुसार दरमहाचा पुनरावर्ती ठेवीचा हप्ता बँकेच्या कोणत्याही शाखेत भरता येतो.
- ८) ठेवीदार त्याची तात्पुरती पैशाची गरज दूर करण्याकरिता या ठेवीत जमा झालेल्या रकमेवर जास्तीत जास्त ९०% पर्यंत कर्ज काढू शकतो.

५) इतर ठेवी (Other Deposits) :

सदर ठेवीत दररोज विशिष्ट रक्कम संचित करण्यात येते .यात भरावी लागणारी रक्कम निश्चित झाल्यानंतर ती दररोज नियमितपणे या ठेवीत भरावी लागते. ठेवीची मुदत पूर्ण झाल्यानंतर ठेवीत जमा झालेली रक्कम त्यावरील व्याजासह दैनंदिन ठेवीदाराला दिली जाते. याशिवाय दामदुप्पट ठेवी, सणासुदीच्या ठेवी, पिग्मी ठेवी, मृत्युंजय ठेवी, धनवर्धिनी ठेव ,इत्यादी ठेवी विशेषतः पतपुरवठा संस्था व सहकारी बँकामार्फत स्वीकारल्या जातात .

अशी खाती स्वीकारताना के. वाय. सी . नियमावलीचे पालन करणे आवश्यक आहे . अशी खाती नियमित करण्यासाठी संस्थेला या संदर्भात सहकार खात्याने वेळोवेळी दिलेल्या सूचना, मार्गदर्शक तत्त्वे व आदेशाचे पालन करणे आवश्यक असते.

कृती १ : आपल्या परिसरातील एखाद्या सहकारी बँकेस अथवा पतपेढीस भेट द्या आणि तिच्या कामकाजासंबंधीची माहिती मिळवा.

२) कर्जे व अग्रिम – (Loans and Advances) :

सहकारी संस्थांना व्यवसायासाठी कर्ज व अग्रिमे या मागने भांडवल उभारून व्यवसायासाठी लागणाऱ्या भांडवलाची कमतरता भरून काढावी लागते. कर्जे व अग्रिम म्हणजे स्थिर व खेळत्या भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी शासन आणि वित्तीय संस्थांकडून घेतलेले कर्ज होय. सहकारी संस्थांना त्यांच्या स्थापनेच्या काळात व नंतरच्या काळात राज्य शासनाकडून अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे मिळू शकते. शासन वित्तीय संस्थांकडून स्वतःच्या हमीवर सहकारी संस्थांना कर्जे मिळवून देते. सहकारी संस्था स्थिर भांडवलाची गरज पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा मध्यवर्ती बँक, राज्य सहकारी बँक, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, राज्य वित्तीय महामंडळ, जीवन विमा निगम, भारतीय औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक महामंडळ आणि इतर संस्थांकडून स्थापनेच्या काळात व्यवसायाच्या उभारणीसाठी मालमत्तेच्या तारणावर कर्जे घेतात. या मोठ्या महामंडळांकडून सहकारी सुतगिरण्या, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी कापड गिरण्या यांसारख्या सहकारी संस्थांनी कर्जरूपाने भांडवल उभारणी केलेली असते. भारतातील सहकारी क्षेत्राला रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करित असतात. संस्था भांडवली गरजांचे स्वरूप लक्षात घेऊन निरनिराळ्या धनकोंकडून कर्जे घेत असतात. सहकारी संस्थानी बाहेरून जास्तीत जास्त किती कर्जे काढावीत याविषयी सहकार कायद्यात निर्बंध आहेत.

सहकारी संस्था राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड)सारख्या संस्थेकडून सुद्धा कर्जे घेऊन भांडवल वाढवू शकतात. कर्जाऊ भांडवल विशिष्ट मुदतीनंतर परत करावे लागते. बहुसंख्य संस्थांचे स्वमालकीच्या भांडवलापेक्षा कर्जाऊ भांडवल आधिक असते.सहकारी संस्थेला तिच्या उपविधीत नमूद केलेल्या मर्यादेपर्यंत कर्जे उभारता येतात.

सहकारी संस्थांना कर्जाच्या मुदतीनुसार पुढील तीन प्रकारची कर्ज मिळतात .

अ) अल्पमुदतीचे कर्ज   ब) मध्यम मुदतीचे कर्ज   क) दीर्घ मुदतीचे कर्ज

अ) अल्पमुदतीचे कर्ज : जी कर्जे तीन महिने ते पंधरा महिने या कालावधीसाठी दिली जातात त्यांना अल्प मुदतीची कर्जे असे म्हणतात. शेतकऱ्याला शेती खर्चासाठी शेतीची मशागत, बी - बियाणे, खते, औषधे, मजुरी, जनावरांसाठी खाद्य इत्यादी गरजा भागविण्यासाठी पैसे लागतात. पिकांच्या हंगामानंतर या कर्जाची परतफेड केली जाते म्हणून या कर्जास 'पीक कर्ज' असेही म्हणतात. प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना शेतकऱ्यांना अल्पकालीन कर्जपुरवठा करणे शक्य व्हावे म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका त्यांना कर्जपुरवठा करतात. अल्पमुदतीच्या कर्जाचे उत्पादक कर्ज, पीककर्ज व उपभोग्य कर्ज इत्यादी भाग पडतात. शेतमाल खरेदी - विक्री संस्था, प्रकिया संस्था, ग्राहक संस्था, सेवा सहकारी संस्था इत्यादींना अल्प मुदतीच्या कर्जाची गरज असते.

ब) मध्यम मुदतीचे कर्ज : ज्या कर्जाची मुदत १५ महिने ते ५ वर्ष इतकी असते. अशा कर्जास मध्यम मुदतीचे कर्ज असे म्हणतात. शेतकऱ्याला शेतजमिनीची सुधारणा करणे, विहिरीसाठी, जनावरे खरेदी, शेती यंत्रे खरेदी अशा भांडवली खर्चासाठी मध्यम मुदतीच्या कर्जाची गरज भासते. अशी कर्जे राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) कडून राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना उपलब्ध होतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना अशी कर्जे देतात. त्यानंतर प्राथमिक पतपुरवठा संस्था शेतकरी सभासदांना ही कर्जे देतात.

क) दीर्घ मुदतीची कर्जे : जी कर्जे पाच वर्षे ते पंचवीस वर्षे इतक्या कालावधीसाठी दिली जातात त्यांना दीर्घ मुदतीची कर्जे असे म्हणतात. जमिनीत कायमस्वरूपी सुधारणा करण्यासाठी, खर्चिक यंत्रसामग्री घेण्यासाठी दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची गरज असते. अशी कर्जे राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेकडून दिली जातात. या बँकेला ही कर्जे राज्य सरकार, रिझर्व्ह बँक यांच्याकडून मिळतात.

साधारणपणे सहकारी संस्थांनी त्यांच्या कर्जाऊ भांडवलासाठी सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांवर अवलंबून राहावे अशी अपेक्षा असते. मात्र सहकारी क्षेत्राच्या विकासात शासन सहभागी होत असल्याने अशा संस्थांना कर्जे व उचल देण्यास शासन नेहमीच पुढे असते .

३) कर्जरोख्याची विक्री - (Issue of Debentures) :

ज्या दस्तऐवजाद्वारे सहकारी संस्था आपण कर्ज घेतल्याची लेखी कबुली देते त्यास कर्जरोखा असे म्हणतात. कर्जरोखा ही कर्ज घेतल्याची कबुली देणारी पावती असते. कर्जरोखा म्हणजे संस्थेने आपल्या सहीशिक्यानिशी स्थिर किंवा अस्थिर मालमत्तेवर बोजा निर्माण करून अथवा बोजा निर्माण न करता उभारलेल्या कर्जाच्या दस्तऐवजास कर्जरोखा असे म्हणतात. सहकारी संस्था कर्जरोख्यांची विक्री करून कर्जाऊ भांडवलाची उभारणी करीत असतात. कर्जरोख्याची रक्कम ही शंभर रुपयांपासून एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकते. दीर्घ मुदतीचे भांडवल उभारण्यासाठी सहकारी संस्था कर्जरोख्यांची विक्री करू शकते.

कर्जरोख्यांची विक्री करण्यासाठी राज्य सरकार व रिझर्व्ह बँकेची परवानगी घ्यावी लागते. कर्जरोखेधारकांना मतदानाचा अधिकार नसल्यामुळे ते सहकारी संस्थेच्या व्यवस्थापनात भाग घेऊ शकत नाही. संस्थेच्या स्थिर मालमत्तेच्या तारणावर हे कर्जरोखे विक्रीस काढण्यात येतात. कर्जरोखे हे सुरक्षित व असुरक्षित अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. सुरक्षित कर्जरोखे हे सहकारी संस्थेच्या मालमत्तेवर बोजा निर्माण करतात. सहकारी संस्थेला एखाद्या वर्षी नफा झाला नाही तरी कर्जरोख्यांवर नियमित दराने व्याज दिले जाते. राज्य सरकार, केंद्र सरकार, शिखर संस्था. स्टेट बँक ऑफ इंडिया इत्यादी संस्था कर्जरोखे विकत घेऊन सहकारी संस्थाची भांडवलाची गरज भागवितात.

साधारणपणे मोठ्या, संघ व शिखर सहकारी संस्था कर्जरोख्यांची विक्री करतात. प्राथमिक सहकारी संस्था या मार्गाचा क्वचितच अवलंब करतात. विशेषतः कृषी व ग्रामीण विकास बँका कर्जरोख्याची विक्री करतात.

कर्जरोखेधारक हे सहकारी संस्थेचे धनको /सावकार असतात.त्यांना सहकारी संस्थेमध्ये कोणतेही मालकी हक्क नसतात.कर्जरोखेधारकांना सहकारी संस्थेकडून त्यांच्या कर्जाऊ भांडवलावर नियमित दराने व्याज मिळते. कर्जरोखे भांडवल हे भांडवल उभारणीचे दुय्यम वित्तीय साधन होय. सहकारी संस्थांनी विक्रीस काढलेल्या कर्जरोख्यांना जनतेने प्रतिसाद द्यावा आणि ते खरेदी करावेत म्हणून राज्य सरकार अशा कर्जरोख्यांच्या मुद्दल परतीचे आणि नियमित व्याजाची हमी देते.स्थिर मालमत्तेच्या तारणावर हे कर्जरोखे विक्रीस काढण्यात येतात.

४) सरकारी अनुदान व मदत : (Government Grants and Subsidies) :

राज्य शासन राज्यातील सहकारी संस्थांना अनुदान व आर्थिक मदत देऊन सहकार्य करीत असते. राज्य सरकार व केंद्र सरकार सहकारी संस्थेचे भाग विकत घेऊन भाग भांडवलात सहभागी होत असते. सामान्यपणे सहकारी संस्थेच्या स्थापना काळात जागा खरेदी करता यावी व स्वतःची इमारत बांधता यावी यासाठी राज्य शासन अनुदान देते.ग्रामीण आणि तालुका पातळीवर कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थांना देखील शासन आर्थिक मदत देत असते. सहकारी संस्थेला मिळालेल्या अंकेक्षण वर्गानुसार शासन अनुदान देत असते .

राज्य सरकार सहकारी संस्थांना प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रितीने अर्थसाहाय्य करतात. सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलाची खरेदी, कर्जरोख्याची खरेदी, दीर्घकालीन कर्जासाठी सहकारी संस्थांना हमी देणे, सवलतीच्या व्याजदराने कर्जे देणे इत्यादी प्रकारे राज्य सरकार सहकारी संस्थांना मदत करते.

५) देणगी व बक्षिसे : (Donations and Gifts) :

सहकारी संस्थांना देणग्या व बक्षिसे स्वीकारण्याचा अधिकार आहे. व्यक्ती, संस्था अथवा सरकारकडून सुद्धा देणग्या मिळवू शकतात. नगरपालिका, महानगरपालिका, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद इत्यादी संस्था सहकारी संस्थेस आर्थिक मदतीपोटी देणग्या देतात. अशा देणग्या रोखीत अथवा मालमत्तेच्या स्वरूपात असू शकतात उदा. जागा, इमारत, फर्निचर, कपाटे इत्यादी तसेच रोख रक्कम देणगी म्हणून घेण्यात येते. सहकारी संस्थेला अनुदान व देणग्या या कायमस्वरूपी मिळत असतात. संस्थेला मिळालेल्या अशा देणग्यांमुळे सहकारी संस्थाचे भांडवल वाढते .

सहकारी संस्थेने आपल्या वित्तीय धोरणांची अशा प्रकारे आखणी केली पाहिजे की, ज्यामुळे भांडवल उभारणीसाठी उपलब्ध असलेल्या अंतर्गत व बाह्य साधनात योग्य समन्वय साधला जाईल आणि संस्थेची खेळत्या व स्थिर भांडवलाची गरज पूर्ण होऊ शकेल .

अशाप्रकारे सहकारी संस्था उद्देश व उपविधीनुसार कार्यव्याप्तीची वाढ, प्रगती व विकास यांसाठी विविध मार्गांनी भांडवल उभारणी करीत असतात.

४.४ सहकारी संस्थेच्या सभा

प्रस्तावना : (Introduction)

सहकारी संस्था ही सभासदांचे लोकशाही संघटन असते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालविला जातो. सहकारी संस्थेमध्ये व्यवसायाची मालकी असंख्य भागधारकांच्या हाती सोपविलेली असते. कोणत्याही एका वैयक्तिक भागधारकाला व्यवसायाचे निर्णय घेता येत नाही. संस्थेची ध्येयधोरणे निश्चित करण्यासाठी सभासदांनी एकत्र येऊन चर्चा करायची असते. सभेशिवाय कोणतेही निर्णय घेतले जात नाही. संस्थेचे सर्व निर्णय सभा घेऊन त्यामध्ये सर्वांनी संबंधित विषयावर चर्चा करून ठराव संमत केले जातात.

४.४.१ सभा –अर्थ व व्याख्या : (Meeting, Meaning and Definition) :

सहकार कायद्यानुसार संस्थेच्या कारभारासंबंधीचे सर्वसाधारण धोरण व निर्णय घेण्याचे सर्व अधिकार सभासद व व्यवस्थापन समितीला असतात. ध्येयधोरण ठरविण्यासाठी व निर्णय घेण्यासाठी त्या समूहाने एकत्र येणे आवश्यक असते. म्हणून विशिष्ट उद्देशाने ठरवून एकत्र येण्यासाठी सभा बोलविण्यात येते.

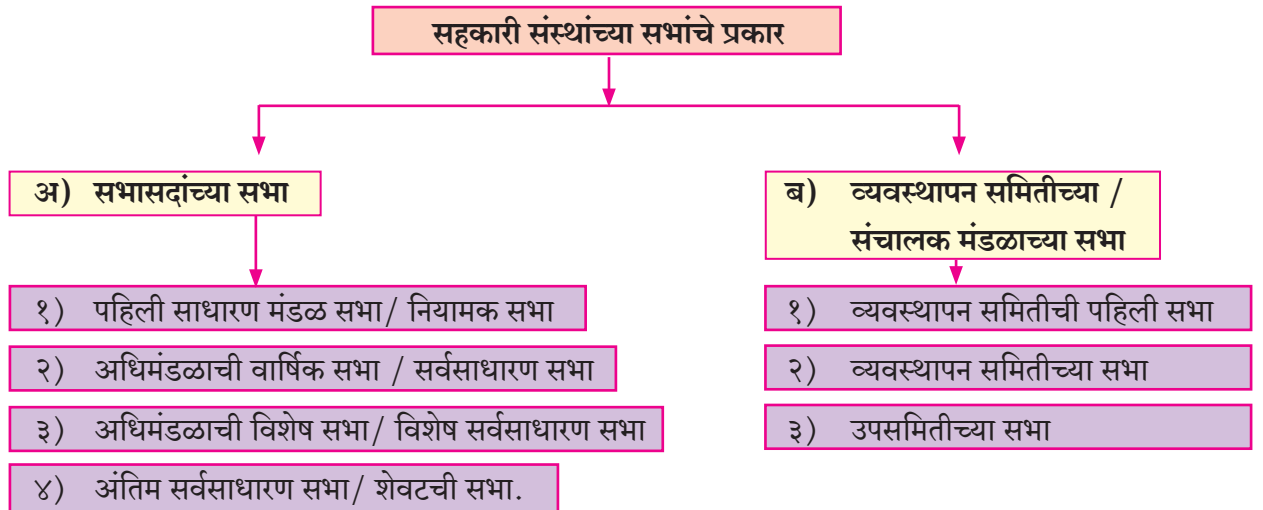
“विशिष्ट उद्देशाने पूर्व नियोजित ठिकाणी दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी एकत्र येऊन विशिष्ट विषयांवर चर्चा करून निर्णय घेणे यास सभा असे म्हणतात .”

“दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी कायद्याला मान्य असलेल्या उद्देशाने सर्वसाधारण प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठी एकत्र येणे म्हणजे सभा होय.”

“सहकारी संस्थेच्या विद्यमान सभासदांना संस्थेच्या अधिकृत पत्त्यावर, विशिष्ट दिवशी व विशिष्ट वेळी ठरावीक तारखेपूर्वी निश्चित केलेल्या विषयावर चर्चा करण्यासाठी एकत्र बोलावून, अशा विषयावर सविस्तर चर्चा केली जाते व त्यावर निर्णय घेतले जातात त्यास सभा असे म्हणतात.”

४.४.२ सहकारी संस्थांच्या सभांचे प्रकार : (Types of Meetings of Co-operative Societies) :

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० व नियम १९६१ अन्वये सहकारी संस्थांच्या सभांचे अ) सभासदांच्या सभा ब) व्यवस्थापन समितीच्या सभा असे दोन प्रकार पडतात. संस्थेच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने सभासदांच्या सभा महत्त्वाच्या असतात. तसेच संस्थेचे दैनंदिन कामकाज चालविण्याच्या दृष्टीने व्यवस्थापन समितीच्या सभा महत्त्वाच्या असतात. सहकारी संस्थेला घ्याव्या लागणाऱ्या सभांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) सभासदांच्या सभा :

सहकारी संस्थेच्या ज्या सभेला सर्व सभासदांनी उपस्थित राहून सभेच्या कामकाजात भाग घेण्याचा अथवा मतदानाचा हक्क असतो. त्या सभेला सभासदांच्या सभा असे म्हणतात. या सभांना सर्वसाधारण सभा (General Meetings) या नावाने संबोधले जाते.

सहकारी संस्थेची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सर्वसाधारण धोरण ठरविण्याचा अधिकार सभासदांना असतो. सभासदांच्या सर्वसाधारण सभा सार्वभौम व सर्वोच्च अधिकाराच्या असल्यामुळे या सभांमधील निर्णय व्यवस्थापन समितीला अमलात आणावे लागतात. सहकारी संस्थेतील सभासदांच्या सभांबाबत तरतुदी महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यातील

कलम ७५ व ७६ मध्ये आणि नियम ५९ ते ६३ मध्ये दिलेल्या आहेत.

सभासदांच्या सभा या सहकारी संस्थेच्या सर्व सभासदांसाठीच्या सभा असतात. सहकारी संस्थेची उद्दिष्टे व धोरणे यानुसार सभासद सभांमधून निर्णय घेतात. सभेमध्ये येणारे ठराव, दुरुस्त्या, सुधारणा यांवर सभासदांमध्ये चर्चा होते आणि ठराव मंजूर केले जातात. म्हणून सभासद हा त्यांच्या सभेतील एक महत्त्वाचा घटक असतो.

सभासदांच्या सभा पुढील प्रकारच्या असतात .

१) पहिली साधारण मंडळ सभा / नियामक सभा :

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कायद्यातील नियम ५९ नुसार सहकारी संस्थेची नोंदणी झाल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत जी सभा बोलविली जाते तिला पहिली साधारण मंडळ सभा / नियामक सभा असे म्हणतात. नोंदणीनंतर संस्थेचे कायदेशीर अस्तित्व सुरू होते. प्रत्येक सहकारी संस्थेला कायद्यानुसार अशी सभा बोलवावी लागते. ही सभा सहकारी संस्थेच्या आयुष्यात फक्त एकदाच घेतली जाते. सहकारी संस्थेच्या मुख्य प्रवर्तकाला पहिली साधारण मंडळ सभा बोलवावी लागते. मुख्य प्रवर्तकाने पहिली साधारण मंडळ सभा बोलविण्यात कसूर केल्यास सहकार निबंधक आपल्या अधिकारात अशी सभा बोलवू शकतात अथवा कोणत्याही अधिकृत व्यक्तीस अशी सभा बोलविण्याचा आदेश देऊ शकतात.

➤ पहिल्या साधारण मंडळ सभेपुढील कामकाज :

- १) सभेच्या अध्यक्षाची निवड करणे.
- २) सहकारी संस्थेच्या नोंदणीची सभासदांना कल्पना देणे.
- ३) सहकार निबंधकाने सहकारी संस्थेसाठी मंजूर केलेले पोटनियम / उपविधी स्वीकारणे.
- ४) सहकारी संस्थेच्या अधिनियमातील तरतुदीस अधीन राहून रितसर निवडणुका होईपर्यंत हंगामी व्यवस्थापन समितीची एका वर्षासाठी निवड करणे.
- ५) संस्था स्थापनेसाठी झालेल्या प्राथमिक खर्चास मान्यता देणे.
- ६) हिशेबपत्रक स्वीकारणे आणि सभेच्या तारखेच्या १४ दिवस आधी प्रवर्तकाने केलेल्या सर्व व्यवहारांबाबतचे प्रतिवृत्त सादर करणे.
- ७) प्रवर्तकांच्या नावाने असणारे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेतील खाते संस्थेच्या नावे हस्तांतरित करणे .
- ८) नवीन सभासदांना प्रवेश देणे.
- ९) सभासदांना द्यायच्या कर्जाची मर्यादा ठरविणे.
- १०) पुढील वर्षासाठीचे अंदाजपत्रक मंजूर करणे .
- ११) अध्यक्षांच्या परवानगीने ऐनवेळी येणारे विषय .

पहिली साधारण मंडळ सभा ही संस्था स्थापनेचा हेतू व उद्देश सफल होण्याच्या दृष्टीने आयोजित केली जाते. शिवाय या सभेत संस्थेला आकार व दिशा देण्याचे काम केले जाते.

कृती २ : सहकारी संस्थेच्या पहिली साधारण मंडळ सभा / नियामक सभेच्या कामकाजासंदर्भात चर्चा करा.

२) अधिमंडळाची वार्षिक सभा / सर्वसाधारण सभा :

प्रत्येक सहकारी संस्थेने महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० कलम ७५ नियम ६० नुसार सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत सभासदांची अधिमंडळाची वार्षिक सभा बोलविली पाहिजे. या सभेलाच अधिमंडळाची

वार्षिक सभा / सर्वसाधारण सभा असे म्हणतात. ही सभा दरवर्षी बोलविली जाते. सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष ३१ मार्चला संपते. आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर ४५ दिवसांच्या आत संस्थेची वार्षिक हिशेब पत्रके पूर्ण करावी लागतात व चार महिन्यांच्या आत संस्थेचे लेखापरीक्षण करून घेणे बंधनकारक असते. अधिमंडळाची वार्षिक सभेची सूचना सचिवाने सर्व सभासदांना उपविधीतील तरतुदीनुसार सभेपूर्वी किमान १४ दिवस आधी द्यावी लागते. या सभेची सूचना संबंधित लेखापरीक्षकाला सुद्धा द्यावी लागते. आवश्यकता वाटल्यास तो हिशेबासंबंधीचा खुलासा करण्यासाठी या सभेला हजर राहू शकतो. सहकार कायद्याने सभासदांना मालक म्हणून दिलेल्या अधिकारांचा वापर या सभेत सामूहिकरीत्या करून संस्थेच्या वर्षभरातील कामकाजाचा आढावा घेता येतो. सर्वसाधारण सभासद व क्रियाशील सभासद यांना सर्वसाधारण सभेमध्ये उपस्थित राहता येते. संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीने वर्षभरातील केलेल्या कामकाजाचे मूल्यमापन करता येते .

पहिल्या साधारण सभेव्यतिरिक्त संस्थेच्या इतर सर्वसाधारण सभा सचिव किंवा उपविधीद्वारे आणि तद्वन्वये अशा सभा बोलविण्यासाठी प्राधिकृत करण्यात आलेला कोणताही अधिकारी निबंधकाला सूचना देऊन कलम ७५ मधील पोटकलम(१) मध्ये नमूद केलेल्या कालावधीमध्ये भरवील.

पूर्वीच्या कलम ७५ मध्ये वार्षिक सभेस मुदतवाढ देण्याची तरतूद होती व त्याचा अधिकार शासनास होता परंतु नवीन दुरुस्तीन्वये कोणत्याही परिस्थितीत संस्थेच्या समितीस संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यापासून ६ महिन्यांच्या आत म्हणजेच ३० सप्टेंबरपर्यंत अधिमंडळाची वार्षिक सभा घेणे बंधनकारक असते .

➤ अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभेचे कामकाज :

- १) सभेच्या अध्यक्षाची निवड करणे.
- २) मागील सभेचे इतिवृत्त /सभावृतांत वाचून कायम करणे.
- ३) रिक्त होणाऱ्या संचालकांच्या जागी नवीन संचालकांची निवड करणे.
- ४) मागील आर्थिक वर्षाचे जमा -खर्च, नफा तोटा खाते व ताळेबंद पत्रक व हिशेब तपासनिसाचा अहवाल इत्यादींना मंजुरी देणे.
- ५) मागील आर्थिक वर्षाचा लेखापरीक्षण अहवाल, आधीच्या लेखापरीक्षणाचा दोष दुरुस्ती अहवाल व समिती अहवाल स्वीकृतीसाठी ठेवणे. वार्षिक अहवालास मंजुरी देणे .
- ६) पुढील आर्थिक वर्षासाठी अंदाजपत्रकास मंजुरी देणे.
- ७) लाभांशाचा दर ठरविणे व जाहीर करणे.
- ८) संस्थेच्या अंतर्गत हिशेब तपासणीची व्यवस्था करणे.
- ९) थकबाकीदार सभासदांवर कायदेशीर कारवाई करणे.
- १०) सभासदांना द्यायच्या कर्जाची मर्यादा ठरविणे.
- ११) संस्थेच्या शिल्लक रकमेच्या विनियोगासाठीच्या योजनेवर चर्चा करणे.
- १२) अधिनियमाच्या किंवा कोणत्याही नियमाच्या तरतुदीनुसार, नियमानुसार निबंधकाने मागविलेली इतर कोणतीही माहिती सभेपुढे ठेवणे.
- १३) संचालक मंडळ सदस्य व त्यांच्या नातेवाइकांना दिलेल्या कर्जखात्यांची माहिती देणे.
- १४) निबंधकांनी जाहीर केलेल्या पॅनेलमधील मान्यताप्राप्त लेखापरीक्षकाची चालू आर्थिक वर्षाचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी नेमणूक करणे.

१५) अध्यक्षंच्या परवानगीने ऐनवेळी येणाऱ्या विषयावर चर्चा करणे.

या सभेत संस्थेने आर्थिक वर्षात केलेल्या संपूर्ण कामकाजाचे मूल्यमापन केले जाते आणि सहकारी संस्थेच्या भविष्यकालीन योजना निश्चित केल्या जातात. म्हणून अधिमंडळाच्या वार्षिक सभेला अनन्यसाधारण महत्त्व असते.

३) अधिमंडळाची विशेष सभा / विशेष साधारण सभा :

सहकार कायद्यातील कलम ७६ नुसार ही सभा बोलविली जाते. अत्यंत तातडीच्या कामासाठी बोलविण्यात आलेली सभा म्हणजे अधिमंडळाची विशेष सभा होय.

दोन वार्षिक सर्वसाधारण सभांच्या मधील काळात होणाऱ्या सभांना अधिमंडळाची विशेष सभा असे म्हणतात. या सभा विशेष कामकाजासाठी भरविल्या जातात. काही तातडीच्या विषयांना सभासदांच्या सभेची मान्यता घेणे आवश्यक असते आणि त्यासाठी पुढील अधिमंडळाच्या वार्षिक सभेपर्यंत वाट पाहता येत नाही. म्हणूनच सभासदांची विशेष सभा बोलविली जाते .

कलम ७६(१) मध्ये अधिमंडळाची विशेष सर्वसाधारण सभा कोणास बोलविता येईल याची तरतूद आहे. सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष किंवा व्यवस्थापन समितीला बहुमताने एक महिन्याच्या मुदतीत खालीलप्रसंगी अशी सभा बोलविता येते.

- अ) सहकारी संस्थेच्या १/५ सभासदांनी किंवा उपविधीतील तरतुदीनुसार विशेष सभेची मागणी करण्यासाठी नमूद करण्यात आलेली सभासद संख्या यापेक्षा जी संख्या कमी असेल त्या संख्येने सभासदांनी लेखी मागणी केल्यानंतर किंवा
- ब) सहकार निबंधकाच्या सूचनेनुसार किंवा
- क) सहकारी संस्था संघीय संस्थेची सभासद असेल तर संघीय संस्थेचा अधिकारी किंवा
- ड) व्यवस्थापन समितीने सूचना केल्यास.

सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील तरतुदीनुसार सभासदांनी मागणी केलेली अधिमंडळाची विशेष सभा बोलविण्यात आली नाही, तर सहकार निबंधक किंवा त्यांनी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यास अशी सभा बोलविण्याचा अधिकार असेल आणि अशा प्रकारे बोलविण्यात आलेली सभा व्यवस्थापन समितीने रितसर बोलविली आहे असे मानले जाईल. विशेष अधिमंडळाची सभा ७ दिवस अगोदर लेखी स्वरूपात सर्व सभासदांना सूचना देऊन बोलावली जाईल.

➤ अधिमंडळाच्या विशेष सर्वसाधारण सभेपुढील कामकाज :

- १) सहकारी संस्थेच्या पोटनियमात दुरुस्ती करणे.
- २) सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील जबाबदारी कलमात बदल करणे .
- ३) संस्थेच्या नावात बदल करणे.
- ४) सहकारी संस्थेचे हस्तांतर, विसर्जन , रूपांतर किंवा एकत्रीकरण करणे.
- ५) सहकारी संस्थेच्या अधिकृत भागभांडवलात वाढ करणे व भागांचे दर्शनी मूल्य वाढविणे.
- ६) सहकारी संस्थेच्या विकास प्रकल्पांना मान्यता देणे.
- ७) सहकारी संस्थेच्या पदाधिकाऱ्याविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव आल्यास त्यावर विचार करणे .
- ८) निबंधकांच्या आदेशानुसार त्यांनी सुचविलेल्या कामकाजासाठी सभा घेणे.
- ९) शासनाच्या नवीन धोरणांची अंमलबजावणी करणे.

संस्थेत विशेष कारणासाठी, अचानक उद्भवलेल्या परिस्थितीवर निर्णय घेण्यासाठी अधिमंडळाची विशेष सभा बोलविली जाते. या सभेत व्यवस्थापन समित्याच्या ठरावाविरुद्ध, शिफारशीविरुद्ध ठराव सुद्धा मंजूर होऊ शकतात .

४) अंतिम सर्वसाधारण सभा / शेवटची सभा - :

सहकारी संस्थेच्या आणि सभासदांच्या आयुष्यातील ही अखेरची सभा असते. सहकारी संस्थेच्या विसर्जनाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ही सभा बोलविली जाते. अंतिम सर्वसाधारण सभा म्हणजे सहकारी संस्थेचा कायदेशीर शेवट असतो. सहकारी संस्था बंद करायची असेल तर संस्थेच्या विसर्जनाचे काम करण्यासाठी निबंधक ऋणपरिशोधकाची नेमणूक करतो. या सभेसाठी गणसंख्येची कोणतीही अट नसते. संस्थेचे समाप्तीकरण तीन प्रकारचे असू शकते. १. स्वखुषीने २. सक्तीने ३. निबंधकाच्या आदेशानुसार समापन (व्यवहार गुंडाळणे) करणे. या सभेत संस्थेच्या विसर्जन प्रक्रियेचा आढावा घेतला जातो. संस्थेच्या कारभारात आलेल्या अपयशाची कारणे दिली जातात. संस्थेची येणी किंवा देणी पूर्ण झाल्यानंतर जर काही रक्कम शिल्लक राहत असेल तर त्याची माहिती व रकमेचा विनियोग इत्यादी बाबींवर चर्चा होते. संस्थेसाठी नेमण्यात आलेला विलयन अधिकारी किंवा ऋणशोधन अधिकारी विसर्जनाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ही सभा बोलवितो. सहकारी संस्थेच्या आयुष्यातील ही शेवटची सभा असते. कारण या सभेनंतर ऋणपरिशोधकाच्या अहवालाच्या आधारे संबंधित संस्था बंद झाल्याचा आदेश सहकार निबंधक देतात.

सहकारी संस्था तोट्यात चालत असेल, तिची आर्थिक स्थिती गंभीर असेल, संस्थेची उद्दिष्टे सफल झाली नसतील किंवा सभासदांचे हितसंवर्धन करण्यात संस्थेला अपयश आले असल्यास संबंधित संस्था बंद करावी लागते.

कृती. ३ : अंतिम सर्वसाधारण सभा केव्हा बोलविली जाते याबाबत माहिती घ्या.

ब) व्यवस्थापन समितीच्या सभा / संचालक मंडळाच्या सभा :

सभासदांच्या वतीने संस्थेचा कारभार पाहण्यासाठी व्यवस्थापन समिती निवडली जाते. सभासदांचे प्रतिनिधी म्हणून निवडून दिलेल्या समिती सदस्यांना संस्थेच्या दैनंदिन कारभाराबाबत व व्यवस्थापनात निर्णय घेण्याचे अधिकार असतात. परंतु हे निर्णय घेण्यासाठी समिती सदस्यांना एकत्र येऊन चर्चा व विचारविनिमय करणे आवश्यक असते. त्यासाठी समिती सभासदांना आपल्या सभा घेणे आवश्यक ठरते. समितीच्या सर्व सभासदांना या सभेला हजर असणे आवश्यक असते.

व्यवस्थापन समितीच्या सभांचे प्रकार पुढीलप्रकारे आहेत .

१) व्यवस्थापन समिती / संचालक मंडळाची पहिली सभा :

सहकारी संस्थेची नोंदणी झाल्यानंतर सभासदांच्या पहिल्या सर्वसाधारण सभेत व्यवस्थापन समितीची एका वर्षासाठी निवड केली जाते. व्यवस्थापन समितीची ही पहिली सभा होते तिला संचालक मंडळाची किंवा व्यवस्थापन समितीची पहिली सभा असे म्हणतात. (कलम ७३) तात्पुरत्या समितीचा कालावधी एक वर्षापेक्षा जास्त असू शकत नाही. पहिल्या संचालक मंडळाच्या सभेत जे विषय चर्चेस असतात ते सर्व नंतरच्या सभेत नसतात, कारण त्यांचे प्रयोजन शिल्लक राहिलेले नसते. निवडलेल्या समितीस जे अधिकार व कामे असतात तेच हंगामी कार्यकारी समितीलाही असतात.

सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्यानंतर होणारी सभा असल्याने, या सभेत सहकारी संस्थेचे रितसर कामकाज सुरू होण्याच्या दृष्टीने खालील विषयावर कामकाज चालते.

➤ व्यवस्थापन समितीच्या पहिल्या सभेचे कामकाज :

- १) अध्यक्षाची निवड करणे.
- २) संस्थेच्या नावाने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत खाते उघडणे व बँक खाते चालविण्याचे अधिकार देणे.

- ३) अधिमंडळाची सर्वसाधारण सभा संपेपर्यंत कामकाज चालविण्यासाठी पदाधिकाऱ्याची निवड करणे.
- ४) सभासदांच्या पहिल्या अधिमंडळाच्या सभेनंतर झालेल्या खर्चास मंजुरी देणे.
- ५) सहकारी संस्थेची कर्जमर्यादा निश्चित करणे.
- ६) अंदाजपत्रकास मंजुरी देणे.
- ७) सहकारी संस्थेच्या कागदपत्रावर सह्या करण्याचे अधिकार देण्यावर निर्णय देणे.
- ८) संस्थेच्या कामकाजाची दिशा ठरविणे.
- ९) निबंधकाने मंजूर केलेल्या उपविधीस मान्यता देणे.

२) व्यवस्थापन समितीच्या सभा :

सहकारी संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीच्या पहिल्या सभेनंतर या सभा होतात. सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील तरतुदीनुसार किमान तीन महिन्यांतून एकदा किंवा दर महिन्यास व्यवस्थापन समितीची सभा आयोजित केली पाहिजे. व्यवस्थापन समिती सदस्यांची कमाल संख्या एकवीसपेक्षा अधिक असणार नाही अशी अधिनियमात अट असते. संचालक मंडळाच्या सभेची नोटीस ७ दिवसांच्या पूर्वसूचनेने पाठविणे आवश्यक असते. या सभांतून संस्थेचे दैनंदिन कार्य व व्यवसायासंबंधीचे कामकाज चालविले जाते.

➤ या सभांमध्ये पुढील कामकाज चालविले जाते. :

- १) मागील सभेचे इतिवृत्त वाचून कायम करणे.
- २) नवीन सभासदांचे प्रवेश अर्ज मंजूर करणे.
- ३) भाग हस्तांतर करणे.
- ४) लाभांश दराची शिफारस करणे.
- ५) कर्ज मागणी अर्जावर निर्णय देणे.
- ६) कर्ज वसुली करणे व थकबाकीदारांवर कारवाई करणे.
- ७) सेवक वर्गाची नेमणूक करणे, कामाचे वाटप, सेवकांची बढती किंवा बदली करणे.
- ८) सहकारी संस्थेकडे असलेल्या निधीची सुरक्षित गुंतवणूक करणे.
- ९) हिशेब पत्रके, वार्षिक अहवाल, ताळेबंद पत्रक व त्यापुढील वर्षाचे अंदाजपत्रक तयार करून वार्षिक अधिमंडळाच्या सभेपुढे मंजुरीसाठी ठेवणे.
- १०) आवश्यकतेनुसार उपसमित्या तयार करणे.
- ११) हिशेब तपासनिसाकडून हिशेब तपासणी करणे. हिशेब दोष दुरुस्त अहवाल स्वीकारणे व कार्यवाही करणे.

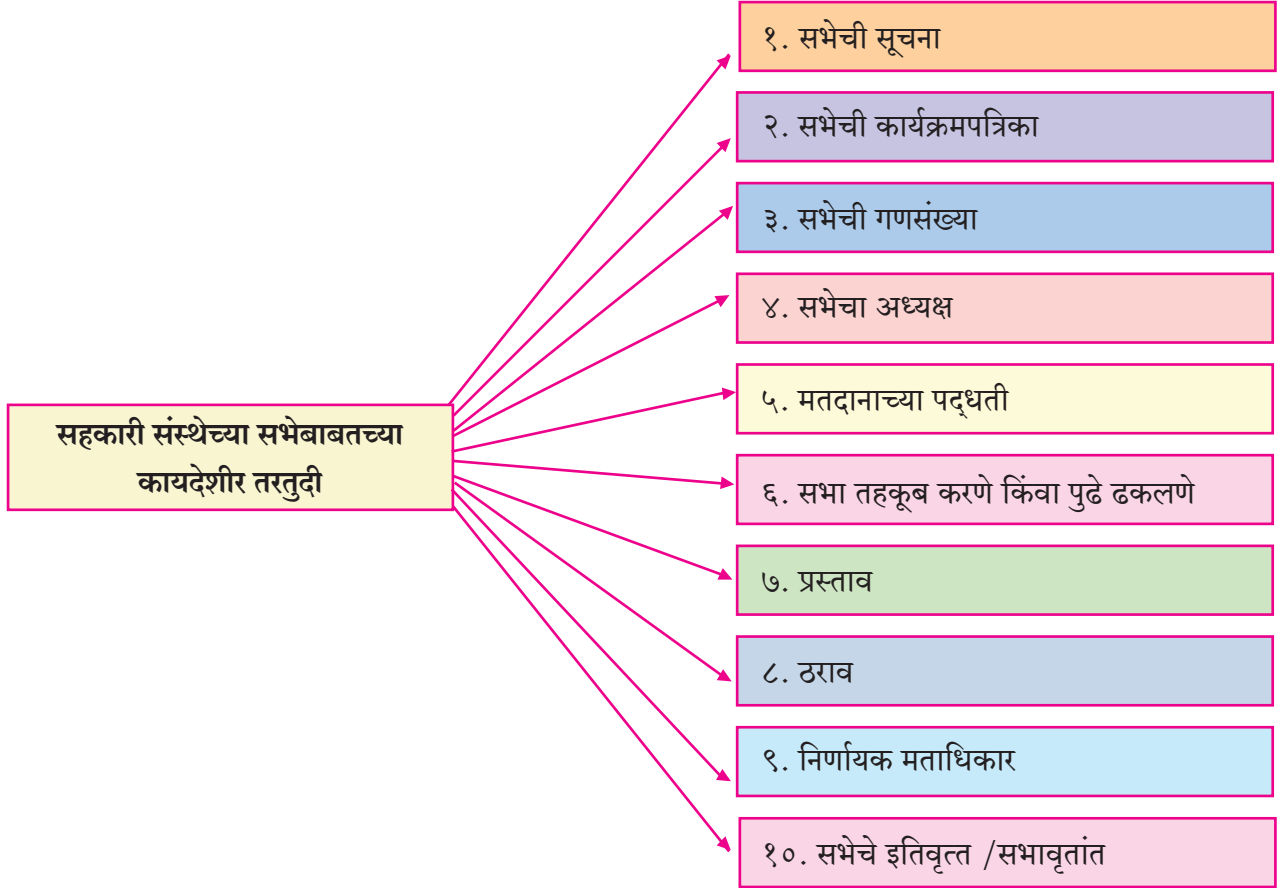
३) उपसमित्यांच्या सभा :

सहकारी संस्थेचे आकारमान व संचालक मंडळातील सभासदांची संख्या ज्या वेळी जास्त असते, त्या वेळी निरनिराळ्या विषयांच्या किंवा कार्याचा स्वायत्तपणे विचार करून निर्णय घेण्यासाठी उपसमित्या नियुक्त केल्या जातात. व्यवस्थापन समिती सदस्यांपैकी काही सदस्यांची उपसमिती तयार केली जाते. उपसमितीत किमान तीन सभासद असतात. संचालक मंडळाचा अध्यक्ष हा उपसमितीचा अध्यक्ष असतो. अशा समितीत संबंधित विषयातील तज्ज्ञ व्यक्तीची नियुक्ती करण्यात येते. व्यवस्थापन समितीकडून उपसमितीला अधिकार देण्यात येतात. उपसमितीला कार्यकारी समितीच्या नियंत्रणाखाली कामकाज करावे लागते. उपसमित्यांनी घेतलेल्या निर्णयांना कार्यकारी समितीची मान्यता असणे आवश्यक असते. उपसमित्यांच्या

सभेबाबतच्या तरतुदी संस्थेच्या उपविधीत असतात. साधारणतः व्यवस्थापन समितीच्या सभेसारखीच कार्यपद्धती या उपसमित्यांच्या सभांची असते. संचालक मंडळाच्या सभेत उपसमित्यांच्या अहवालावर चर्चा होते. सामान्यतः उत्पादन वाढ, उत्पादन विक्री, मालमत्ता खरेदी, कर्मचारी प्रबंधन, कर्ज उभारणी, वित्तीय व्यवस्थापन, भाग हस्तांतर यांसारख्या विषयांसाठी उपसमित्या नेमल्या जातात. उपसमित्यांच्या सभांचे इतिवृत्त स्वतंत्र पुस्तकात नोंदविण्यात येते.

४.४.३ सहकारी संस्थेच्या सभेबाबतच्या कायदेशीर तरतुदी (The legal provision of co-operative societies meetings) :

सभासदांची पहिली सर्वसाधारण मंडळ सभा व त्यापुढील सर्वसाधारण सभांबाबतच्या कायदेशीर तरतुदी महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० व नियम १९६१ मध्ये दिलेल्या असून त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **सभेची सूचना :** सहकारी कायद्यातील तरतुदीनुसार सहकारी संस्थेच्या सभासदांची सभा बोलविण्याचा अधिकार कार्यकारी समितीस असतो. विशिष्ट परिस्थितीत या सभा बोलविण्याचा अधिकार सभासद किंवा सहकार निबंधकास प्राप्त होतो. अध्यक्षांच्या वतीने सचिव सभेची सूचना काढतो. सभासदांच्या सभेच्या सूचनेमध्ये सभेचे नाव, सभेचा दिनांक, वार, वेळ व स्थळ इत्यादींचा स्पष्ट उल्लेख असला पाहिजे. सभेची सूचना संस्थेकडे नोंदविलेल्या सभासदांच्या अधिकृत पत्त्यावर किमान १४ दिवस अगोदर लेखी स्वरूपात पाठविली पाहिजे. अधिमंडळाच्या विशेष सर्वसाधारण व व्यवस्थापन समितीच्या सभेची सूचना समितीतील सर्व सदस्यांना संस्थेच्या पोटनियमाच्या तरतुदीनुसार योग्य मुदतीत म्हणजेच ७ दिवस अगोदर पाठविली पाहिजे. व्यवस्थापन समितीच्या सभेच्या पूर्वसूचनेची मुदत सुद्धा पोटनियमात नमूद केलेली असते .

- २) **सभेची कार्यक्रमपत्रिका :** सभेची कार्यक्रमपत्रिका म्हणजे सभेमध्ये पार पाडावयाच्या विषयांची क्रमवार यादी होय. सभेच्या सूचनेसोबत सभेची कार्यक्रमपत्रिका पाठविली पाहिजे. संस्थेच्या अध्यक्षांशी चर्चा करून सचिव कार्यक्रमपत्रिका तयार करतो. कार्यक्रमपत्रिकेवरून सभेत कोणकोणत्या विषयावर चर्चा होणार आहे याची सभासद व संचालकांना कल्पना येते. अध्यक्षांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय कार्यक्रमपत्रिकेत बदल करता येत नाही. सभासद व संचालक मंडळाच्या सभेचे कामकाज योग्य प्रकारे पार पाडण्यास कार्यक्रमपत्रिका उपयुक्त ठरते.
- ३) **सभेची गणसंख्या :** सभेचे कामकाज सुरू करण्यासाठी व सभा वैध(कायदेशीर) ठरविण्यासाठी सभेला आवश्यक असणारी सभासदांची किमान उपस्थिती म्हणजे गणसंख्या किंवा गणपूर्ती (quorum) होय. गणसंख्या सुरुवातीपासून ते सभा संपेपर्यंत असावी लागते. किमान गणसंख्येचा उल्लेख उपविधीमध्ये केलेला असतो. गणपूर्ती अभावी सभा भरविल्यास त्या सभेमध्ये घेतलेले निर्णय संस्थेवर व सभासदांवर बंधनकारक असत नाही. शिवाय ती सभा वैध ठरत नाही.
- सभासदांच्या सर्वसाधारण सभांसाठी एकूण सभासदांच्या १/५ किंवा २५ सभासद यांपैकी जी कमी असेल ती गणसंख्या असेल, तर व्यवस्थापन समितीच्या सभेसाठी एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ किंवा ५ यांपैकी जी कमी संख्या असेल ती गणसंख्या असते.
- सभेचे कामकाज सुरू करण्यापूर्वी अध्यक्षाने पुरेशी गणसंख्या आहे की नाही हे पाहणे आवश्यक असते. सभेसाठी पुरेशी गणसंख्या नसल्यास सभा तहकूब केली जाते. ३० मिनिटे किंवा पोटनियमात दर्शविलेल्या वेळेपर्यंत वाट पाहण्यात येते. तहकूब झालेल्या सभेसाठी गणसंख्येची आवश्यकता नसते. तहकूब झालेली सभा केव्हा घ्यावी याबाबत संस्थेच्या पोटनियमात तरतूद असते.
- ४) **सभेचा अध्यक्ष :** सहकारी कायद्यानुसार सहकारी संस्थेच्या होणाऱ्या प्रत्येक सभेला सभापती किंवा अध्यक्ष असावा लागतो. सभेचा अध्यक्ष म्हणजे सभेचे नियमन व नियंत्रण करण्यासाठी निवडलेली व्यक्ती होय. सहकार कायद्यानुसार पात्र व्यक्ती सभेचा अध्यक्ष निवडला जातो. सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष हे सर्वसाधारण सभेचे व व्यवस्थापन समितीच्या सभेचे अध्यक्ष असतात. अध्यक्षांच्या अनुपस्थितीत सहकारी संस्थेचे उपाध्यक्ष सभेचे अध्यक्षपद स्वीकारतात. दोघेही अनुपस्थित राहिल्यास उपस्थित संचालक मंडळातील ज्येष्ठ व्यक्तीची अध्यक्ष म्हणून निवड केली जाते व त्यांच्या अध्यक्षतेखाली सभेचे कामकाज चालते. सभा रितसर चालविण्याचे सर्व नियम पाळले जात आहे की नाही हे पाहण्याची जबाबदारी सभाध्यक्षावर असते. सभेचा अध्यक्ष हा विनयशील, नम्र, कायद्याचे ज्ञान, सुस्वभावी व समतोल वृत्ती इ. गुणसंपन्न असणारी व्यक्ती असावी.
- ५) **मतदानाच्या पद्धती :** सहकारी संस्थांच्या सभासदांच्या सभांमध्ये कार्यक्रमपत्रिकेवरील विषयांवर उपस्थित सदस्यांचे मतदान घेऊन निर्णय घेतले जातात. सहकारी संस्थेच्या कायद्यातील कलम २७ उपकलम (१) नुसार सभासदाने कितीही भागधारण केलेले असले, तरीही त्याला एकापेक्षा जास्त मतांचा अधिकार नसतो. सभेचा कल अजमावण्यासाठी प्रस्तावावर मतदान घेतले जाते. सहकारी संस्थांमध्ये प्रस्तावावर निर्णय घेण्यासाठी पुढील तीन मतदानाच्या पद्धतींपैकी एका पद्धतीचा वापर केला जातो. सभासदांच्या सभेमध्ये हात वर करून मतदान पद्धती स्वीकारली जाते. सभासदांनी मागणी केल्यास अध्यक्ष गुप्त मतदान पद्धतीचा वापर करू शकतात. या दोन पद्धतींशिवाय पोटनियमामध्ये तरतूद केल्यास आवाजी मतदान पद्धतीचा अवलंब केला जातो .
- ६) **सभा तहकूब करणे किंवा पुढे ढकलणे :** सहकारी संस्थेच्या सभेसाठी गणसंख्या आवश्यक असते. सभेस आवश्यक ती गणसंख्या नसेल तर ती सभा तहकूब केली जाते. अशी तहकूब केलेली सभा त्याच दिवशी त्याच ठिकाणी आणि ठरलेल्या कार्यक्रमपत्रिकेप्रमाणे अर्ध्या तासानंतर घेतली जाते. त्यानंतरही आवश्यक ती गणसंख्या नसेल तर सभा तहकूब न होता कार्यान्वित केली जाते.

सभेचे कामकाज अपेक्षित वेळेपेक्षा जास्त वेळ लांबले किंवा कार्यक्रमपत्रिकेतील सर्व विषय अपेक्षित वेळेत संपले नाहीत तर अध्यक्ष सभागृहाच्या संमतीने सभा तहकूब करू शकतात. त्यासाठी सभा पुढील निश्चित किंवा अनिश्चित कालावधीसाठी पुढे ढकलली जाते. ही सभा कोणत्याही परिस्थितीत सभेच्या तारखेपासून ३० दिवसांच्या आत घ्यावीच लागते. मूळ सभेची कार्यक्रमपत्रिकाच या सभेसाठी ग्राह्य धरली जाते.

७) **प्रस्ताव :** 'प्रस्ताव म्हणजे सभेपुढे विचारार्थ व निर्णयासाठी विधानांच्या स्वरूपात ठेवलेला विषय होय.' सभाध्यक्ष कार्यक्रम पत्रिकेतील क्रमानुसार प्रत्येक विषय प्रस्ताव स्वरूपात सभेपुढे ठेवतात. उपस्थित सभासद प्रस्तावावर चर्चा करतात. पुरेशी चर्चा झाल्यानंतर मतदान घेण्यात येते. सभेने प्रस्ताव मंजूर केल्यास तो ठराव म्हणून ओळखला जातो. प्रस्ताव मांडणाऱ्या व्यक्तीस सूचक असे म्हणतात व प्रस्तावाला अनुमोदन देणाऱ्या व्यक्तीस अनुमोदक असे म्हणतात. प्रस्तावावर सूचकाची सही असावी लागते. प्रस्ताव हा लेखी स्वरूपात असावा व तो होकारात्मक असावा. प्रस्तावामध्ये अनेक दुरुस्त्या सुचविता येतात किंवा तो मतदानापूर्वी मागेही घेता येतो. प्रस्ताव हा सभेच्या सूचनेच्या कक्षेत व कार्यक्रमपत्रिकेतील विषयासंबंधी असला पाहिजे. प्रस्ताव हा एकदा सूचित व अनुमोदित झाल्यानंतर तो सभेची मालमत्ता बनते. प्रत्येक सभासदाला प्रस्तावावर एकदाच बोलता येईल पण सूचकाला प्रस्ताव मांडताना आणि सर्वात शेवटी मतदान होण्यापूर्वीही एकूण दोन वेळा बोलता येते.

८) **ठराव :** 'सभेने अंतिमरित्या मंजूर केलेला प्रस्ताव म्हणजे ठराव होय.' सभेने संमत केलेला विषय ठरावाच्या स्वरूपात घेतला जातो. ठराव हा प्रस्तावाचा शेवट असतो. ठराव संस्थेवर बंधनकारक असतो. ठरावावर चर्चा व बदलही करता येत नाही. ठरावाचे दोन प्रकार आहेत. १) साधा ठराव २) निबंधकाकडे मंजुरीसाठी सादर करायचे विशेष ठराव. सहकारी संस्थेला पोटनियमामध्ये दुरुस्ती करण्यासाठी किंवा धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी विशेष ठराव मंजूर केले जातात व हे ठराव निबंधकाकडे मान्यतेसाठी सादर करावे लागतात. निबंधकाच्या मंजुरीनंतरच त्या सहकारी संस्थेच्या ठरावाची अंमलबजावणी करावी लागते. ठराव हा सभेचा निर्णय असतो. एकदा झालेला ठराव हा मागे घेता येत नाही. सभेतील ठराव हा इतिवृत्ताचा भाग बनतो .

९) **निर्णायक मताधिकार :** सभेमध्ये एखाद्या प्रस्तावावर समसमान मते पडल्यास सभेच्या अध्यक्षांना आपले निर्णायक मत देण्याचा अधिकार असतो. एखादा प्रश्न अनिर्णित राहू नये, तसेच संस्थेच्या हिताचे निर्णय व्हावेत असा प्रयत्न अध्यक्ष करतो. अशी तरतूद नसेल तर अनेक महत्त्वाच्या परंतु विवादित बाबी अनिर्णित राहण्याचा धोका संभवतो. म्हणूनच कलम २७ उपकलम (१)नुसार अध्यक्षांना निर्णायक मत देण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. अध्यक्षाला संस्थेचा सभासद या नात्याने प्रस्तावावर एक मत देता येते. मात्र प्रस्तावावर समसमान मते पडल्यास एक जादा मत देता येते ज्याला निर्णायक मत असे म्हणतात. अध्यक्षाला अशा प्रकारे दोन मते देण्याचा अधिकार असतो .

१०) **सभेचे इतिवृत्त / सभावृत्तांत :** सभेत झालेले कामकाज, संमत झालेले ठराव व घेण्यात आलेले निर्णय यांची अधिकृत लेखी नोंद म्हणजे सभेचे इतिवृत्त होय. इतिवृत्ताला सभावृत्तांत किंवा सभेचे टिपणअसेही म्हणतात. कोणत्याही सभेचे इतिवृत्त हे सभेत झालेल्या कामाचा व घेतलेल्या निर्णयाचा स्पष्ट अधिकृत आणि विश्वसनीय लेखी पुरावा असतो. सहकार कायद्यानुसार सचिवाला सभासदांच्या सभा व व्यवस्थापन समितीच्या सभांसाठी दोन स्वतंत्र इतिवृत्त व्ह्या ठेवाव्या लागतात. इतिवृत्तातील नोंदीचा धोरणे ठरविण्यासाठी उपयोग होतो.

सभेतील निर्णयाची व कामकाजाची खरी, स्पष्ट व निसंदिग्ध नोंद इतिवृत्तात केली पाहिजे. सभेच्या कार्यक्रमपत्रिकेवर इतिवृत्त कायम करणे हा विषय पहिल्या क्रमांकावर असतो. सभेमध्ये मागील सभेचे इतिवृत्त वाचण्यात येते. सचिवाला सभांना हजर राहून सभेची उपस्थिती, सभेत होणारे कामकाज, संमत झालेले ठराव इत्यादींची नोंद करावी लागते. सभेने घेतलेले निर्णय कायदेशीरदृष्ट्या संस्थेवर बंधनकारक असतात. इतिवृत्तातील मजकूर सभासदांना व संचालकांना पाहण्यासाठी खुला ठेवावा लागतो. इतिवृत्त कायम केल्याबद्दल इतिवृत्ताच्या शेवटी अध्यक्ष व सचिवाच्या सह्या

असतात.सभा संपल्यापासून ३० दिवसांच्या आत सचिवाला इतिवृत्त लिहावे लागते. सभासदांनी मागणी केल्यास इतिवृत्ताची प्रत देणे बंधनकारक असते.

सभेला हजर न राहू शकणाऱ्या सभासदांना सभेतील कामकाजाची माहिती इतिवृत्तामुळे मिळते. मागील कोणत्याही सभेचे इतिवृत्त मागण्याचा सभासदाला अधिकार असतो. इतिवृत्ताचे दोन प्रकार पडतात. १) वर्णनात्मक इतिवृत्त २) ठरावात्मक इतिवृत्त. दोन्हीपैकी कोणत्याही एका पद्धतीने इतिवृत्त लिहिले जाते. इतिवृत्त हे संक्षिप्त आणि अचूक लिहिले पाहिजे.

थोडक्यात,सहकारी संस्थेच्या निरनिराळ्या सभा सहकारी कायदा, नियम व उपविधीच्या आधीन राहून नियमानुसार पार पाडाव्या लागतात .

फरक :

प्रस्ताव व ठराव

अ.नं	मुद्दे	प्रस्ताव	ठराव
१	अर्थ	सभेपुढे चर्चेसाठी व निर्णयासाठी ठेवलेला विषय म्हणजे प्रस्ताव होय.	सभेने प्रस्तावावर चर्चा करून अंतिमरित्या मान्य केलेला निर्णय म्हणजे ठराव होय.
२	स्वरूप	प्रस्ताव हा सभेपुढे ठेवलेली सूचना अगर विधान होय.प्रस्तावाने चर्चेला सुरुवात होते.	ठराव हा सभेचा कौल असतो .ठराव हा चर्चेचा शेवट असतो.
३	चर्चा	प्रस्तावावर प्रत्येक सभासदाला चर्चा करण्याचा अधिकार असतो.	एकदा मंजूर झालेल्या ठरावावर कोणत्याही सभासदाला चर्चा करता येत नाही.
४	बंधनकारक	प्रस्ताव हा सभासदांवर व संस्थेवर बंधनकारक नसतो.	ठराव हा संस्थेवर व सभासदांवर बंधनकारक असतो.
५	बदल	प्रस्तावामध्ये अनेक दुरुस्त्या सुचविता येतात व मतदानापूर्वी त्यात बदल करता येतो. प्रस्ताव सभेच्या परवानगीने मतदानापूर्वी मागे घेता येतो.	ठराव संमत झाल्यावर त्यात कोणताही बदल करता येत नाही. सभेने मंजूर केलेला ठराव कोणत्याही परिस्थितीत परत घेता येत नाही.
६	साधन-साध्य	प्रस्तावाच्या साहाय्याने सभेत ठराव मांडता येत असल्याने प्रस्ताव हे ठरावाचे साधन होय.	प्रस्ताव मांडून ठराव पास करता येत असल्याने ठराव हे प्रस्तावाचे साध्य आहे .

भाग आणि कर्जरोखे

अ.नं	मुद्दे	भाग	कर्जरोखे
१	अर्थ	सहकारी संस्थेच्या एकूण भागभांडवलाचा एक हिस्सा किंवा अंश म्हणजे भाग होय.	ज्या दस्तऐवजाद्वारे सहकारी संस्था आपण कर्ज घेतल्याची लेखी कबुली देते आणि कर्ज घेते त्यास कर्जरोखा असे म्हणतात.
२	धारणकर्ता	भाग खरेदी करणाऱ्याला भागधारक असे म्हणतात. भागधारक हे सहकारी संस्थेचे मालक असतात.	कर्जरोखे खरेदी करणाऱ्याला कर्जरोखेधारक असे म्हणतात. कर्जरोखेधारक हे संस्थेचे धनको (सावकार)असतात.

३	उत्पन्न	भागधारकाला कमी-जास्त प्रमाणात लाभांश दिला जातो.	कर्जरोखेधारकांना ठरावीक व्याज द्यावेच लागते.
४	मतदानाचा अधिकार	भागधारकांना सहकारी संस्थेमध्ये मतदान करण्याचा अधिकार असतो.	कर्जरोखेधारकांना मतदानाचा अधिकार नसतो.
५	भांडवल उभारणीचा मार्ग	भाग हे सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीतील मुख्य अंतर्गत साधन आहे.	कर्जरोखे हे सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीतील बाह्य साधन आहे.
६	तारण	भागांचा तारण म्हणून उपयोग करता येत नाही.	कर्जरोखे तारण म्हणून स्वीकारले जातात.

अंतर्गत साधने व बाह्य साधने

अ.नं	मुद्दे	अंतर्गत साधने	बाह्य साधने
१	अर्थ	ज्या साधनांद्वारे संस्थेला स्वमालकीचे भांडवल सभासदांनी पुरविलेले असते त्या साधनांना अंतर्गत साधने असे म्हणतात.	ज्या साधनांद्वारे संस्थेला विशिष्ट कालावधीसाठी भांडवल उपलब्ध होते व विशिष्ट कालावधीनंतर भांडवल परत करावे लागते, अशा साधनांना बाह्य साधने असे म्हणतात.
२	समावेश	अंतर्गत साधनांमध्ये भागभांडवल, प्रवेश शुल्क, राखीव निधी, सभासदांच्या ठेवी इ. चा समावेश होतो.	बाह्य साधनांमध्ये बिगर सभासदांच्या ठेवी, कर्जे, कर्जरोख्याची विक्री, सरकारी मदत, अनुदान व देणग्या इ. चा समावेश होतो.
३	मुदत	अंतर्गत साधनांद्वारे संस्थेकडे कायमस्वरूपी भांडवल जमा होते.	बाह्य साधनांद्वारे संस्थेकडे विशिष्ट कालावधीसाठी भांडवल उपलब्ध होते.
४	स्थैर्य	अंतर्गत साधनांमुळे सहकारी संस्था आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होऊ शकतात.	बाह्य साधनांद्वारे सहकारी संस्था परावलंबी बनू शकतात.
५	अधिकार	स्वतःचे भांडवल किंवा मालकी भांडवल पुरविणारे सभासद संस्थेचे मालक असतात. संस्थेच्या व्यवस्थापनात त्यांना सहभागी होण्याचा अधिकार असतो.	कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना सहकारी संस्थेच्या व्यवस्थापनात सहभागी होण्याचा अधिकार नसतो. परंतु शासन या नियमास अपवाद असू शकते.

कार्यक्रमपत्रिका व सभावृत्तांत / इतिवृत्त

अ.नं	मुद्दे	कार्यक्रमपत्रिका	सभावृत्तांत / इतिवृत्त
१	अर्थ	कार्यक्रमपत्रिका म्हणजे सभेत चर्चितल्या जाणाऱ्या विषयांची क्रमवार यादी होय.	सहकारी संस्थेच्या सभेमध्ये केलेल्या कामकाजाची व घेतलेल्या निर्णयाची आणि संमत केलेल्या ठरावाची लेखी नोंद म्हणजे इतिवृत्त होय.

२	मुदत	कार्यक्रमपत्रिका सभेपूर्वी तयार केली जाते व सभासदांना त्यांच्या लेखी पत्त्यावर पाठविली जाते.	सभेनंतर ३० दिवसांच्या आत इतिवृत्त सचिव तयार करतो.
३	उपयुक्तता	कार्यक्रमपत्रिकेमुळे सभेचे कामकाज सुरळीत चालण्यास मदत होते.	इतिवृत्ताचा भविष्यकालीन लेखी पुरावा म्हणून उपयोग होतो.
४	कामकाजाची माहिती	सभासदांना कार्यक्रमपत्रिकेमुळे सभेपूर्वी कामकाजाची पूर्वसूचना मिळते.	इतिवृत्त पुस्तकामुळे गैरहजर सभासदांना सभेत पार पाडलेल्या कामकाजाची माहिती करून घेता येते. व निर्णयाची अंमलबजावणी करणे सोपे जाते.
५	बदल	कार्यक्रमपत्रिकेत अध्यक्षाच्या परवानगीने बदल करणे शक्य होते.	एकदा लिहिलेल्या इतिवृत्तात पुन्हा बदल करता येत नाही.

चालू ठेव, बचत ठेव, मुदत ठेव, पुनरावर्ती ठेवी यातील तुलनात्मक अभ्यास

अ.नं	मुद्दे	चालू ठेव	बचत ठेव	मुदत ठेव	पुनरावर्ती ठेवी
१	अर्थ	व्यापारी, व्यावसायिक व उद्योजकांना त्यांचे सर्व व्यापारी व आर्थिक व्यवहार या ठेवीद्वारे सुलभरीतीने करता येतात.	मध्यमवर्गीय व सर्वसामान्य जनतेला बचतीची सवय लागावी व त्यांच्या लहान लहान बचती सुरक्षित राहाव्यात या उद्देशाने बचत ठेव खाते सुरू करता येते.	विशिष्ट रक्कम विशिष्ट कालावधीसाठी निश्चित अशा अटीवर ठेवल्या जाणाऱ्या ठेवींना मुदतठेव असे म्हणतात.	ज्या ठेवीत दरमहा विशिष्ट रक्कम विशिष्ट कालावधीसाठी संचित करण्यात येते, त्यांना पुनरावर्ती / आवर्ती /संचित ठेव असे म्हणतात.
२	खातेदार	व्यापारी, व्यावसायिक, उद्योजक इ. सदर खाते उघडतात.	सर्वसामान्य व्यक्ती, मध्यमवर्गीय तसेच पगारदार व्यक्ती बचत ठेव खाते उघडतात.	ज्यांच्याकडे अतिरिक्त रक्कम शिल्लक आहे व दीर्घ कालावधीसाठी गुंतवणूक करू इच्छितात अशा व्यक्ती खातेदार असतात.	अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्ती तसेच मध्यमवर्गीय व्यक्ती की ज्यांना छोट्या छोट्या बचतीमधून मोठी रक्कम उभारण्याची इच्छा असते. अशा व्यक्ती खातेदार असतात.

३	व्यवहार	या ठेवीत कितीही वेळा रक्कम ठेवता येते. या खात्यात पैसे काढण्यावर कोणतेही बंधने नसतात. दिवसभरातून कितीही वेळा पैसे काढता येतात.	या ठेवीत कितीही वेळा रक्कम ठेवता येते. बचत खात्यातून किती रक्कम काढायची यावर बँकेची बंधने असतात. बचत खात्यातून आठवड्यातून दोन वेळा किंवा तीन महिन्यातून जास्तीत जास्त २५ वेळा रक्कम काढता येते. काही बँकांनी ही बंधने शिथिल केली आहेत.	मुदत ठेव खाते सुरू करतेवेळी फक्त एकदाच या ठेवीत रक्कम ठेवता येते. ठेवीची मुदत संपण्याअगोदर ठेवीतून रक्कम काढता येत नाही. परंतु ठेवीच्या पावतीच्या तारणावर ठेवीदाराला कर्ज मंजूर केले जाते.	या ठेवीत दरमहा विशिष्ट रक्कम विशिष्ट कालावधीपर्यंत ठेवली जाते. ठेवीची रक्कम व त्यावरील व्याजाची रक्कम ठेवीचा कालावधी संपल्यानंतर दिली जाते.
४	व्याजाचा दर	चालू ठेवीवर व्याज दिले जात नाही. तर काही बँका अत्यल्प दराने व्याज देतात.	बचत खात्यात असणारी सरासरी शिल्लक रक्कमेवर ठरावीक दराने व्याज दिले जाते.	या ठेवीवर जेवढ्या जास्त कालावधीसाठी विशिष्ट रक्कम बँकेत ठेवली जाते तेवढ्या जास्त दराने बँक व्याज देते.	या ठेवीतील व्याजाचा दर हा मुदत ठेवीच्या तुलनेने कमी परंतु बचत ठेवीपेक्षा अधिक असतो. कारण ठेवीत गुंतवलेली रक्कम ही लहान असते. व ती दरमहा बँकेतील ठेवीत जमा केली जाते.
५	पासबुक/ पावती	या ठेवीदाराला पैसे भरणे करण्याची पुस्तके, पासबुक किंवा दरमहा संगणकीकृत उतारा दिला जातो.	बचत ठेवी खातेदारास बँक पासबुक व चेक बुक दोन्ही देते.	कोणत्याही प्रकारची पुस्तके, धनादेश पुस्तके ठेवीदाराला दिले जात नाही. फक्त मुदत ठेव पावती ठेवीदाराला दिली जाते.	पुनरावर्ती ठेव खातेदाराला बँक पासबुक देते.
६	सवलती	या ठेवीदाराला बँक ए.टी.एम, कोअर बँकींग इ. सुविधांबरोबरच अधिविकर्ष सवलतही देते.	बँक ए.टी.एम, सुरक्षाखण सुविधा, कोअर बँकींग सुविधा पुरविते. परंतु बचत खातेदाराला अधिविकर्ष सवलत दिली जात नाही.	मुदत ठेवीदाराला कोणत्याही बँकिंग सेवा उदा. ए.टी.एम, कोअर बँकिंग, इ. अधिविकर्ष सवलत मिळत नाही मात्र ठेवीच्या तारणावर कर्ज मिळते.	पुनरावर्ती ठेव खातेदाराला ए.टी.एम, कोअर बँकींग, अधिविकर्ष सवलत यांसारख्या सवलती मिळत नाही. मात्र ठेवीत जमा झालेल्या रकमेच्या ९०% पर्यंत कर्ज मिळते.

**पहिली साधारण मंडळ सभा, अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभा, अधिमंडळाची विशेष सभा, अंतिम सभा
यातील तुलनात्मक अभ्यास**

अ.क्र	मुद्दे	पहिली साधारण मंडळ सभा/ नियामक सभा	अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभा	अधिमंडळाची विशेष सभा	अंतिम सभा/ शेवटची सर्वसाधारण सभा
१	अर्थ	महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कायदेशीर तरतुदीनुसार, सहकारी संस्थेची नोंदणी झाल्यानंतर तीन महिन्यांच्या आत जी सभा बोलाविली जाते. तिला पहिली साधारण मंडळ सभा असे म्हणतात.	सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत जी सभा बोलाविली जाते, तिला अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभा असे म्हणतात.	दोन अधिमंडळांच्या सर्वसाधारण सभांच्या मधील काळात घेण्यात येणाऱ्या विशेष प्रसंगी बोलाविण्यात येणाऱ्या सभेस अधिमंडळाची विशेष सभा असे म्हणतात.	सहकारी संस्थेचे विसर्जन केल्यानंतर विसर्जनाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर, जी सभा बोलाविली जाते तिला अंतिम सर्वसाधारण सभा असे म्हणतात.
२	सभा कोण बोलावितात	पहिली साधारण मंडळ सभा प्रवर्तक बोलवितात.	अधिमंडळाची सर्वसाधारण सभा बोलविण्याची जबाबदारी सचिवाची असते.	काही सभासद अधिमंडळाची विशेष सभा बोलाविण्याची मागणी करतात. क्वचित प्रसंगी कार्यकारी समिती अथवा निबंधक यांनाही ही सभा बोलाविण्याचा अधिकार असतो.	अंतिम सभा विलयन अधिकारी किंवा ऋण परिशोधन अधिकारी बोलावितात.
३	सभेचे आयोजन	ही सभा संस्थेच्या स्थापनेच्या वेळी म्हणजे संस्थेच्या अस्तित्वाच्या काळात एकदाच बोलविली जाते.	सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर वर्षातून एकदा बोलविली जाते.	ही सभा आवश्यकतेनुसार बोलविण्यात येते.	अंतिम सर्वसाधारण सभा सहकारी संस्थेच्या आयुष्यातील अखेरची सभा असते. संस्था बंद करतेवेळी एकदाच बोलविली जाते.

४	कामकाज	पहिल्या साधारण मंडळ सभेत नवीन सभासदत्वास मंजुरी, अध्यक्षाची निवड, हंगामी कार्यकारी समितीची निवड, नोंदणीपर्यंतच्या खर्चाला व संस्थेच्या पोटनियमांना मंजुरी इ. कामकाज होते.	या सभेत वार्षिक अहवाल, नफातोटा खाते, ताळेबंद पत्रक यांना मंजुरी देणे, लाभांश जाहीर करणे, वर्षभराच्या कामकाजाचे मूल्यमापन करणे इ. कामे पार पाडावी लागतात.	या सभेत विशेष कामकाज पाहिले जाते. पोटनियम दुरुस्ती, संचालकास संचालक पदावरून काढून टाकणे, संस्थेचे एकत्रीकरण, विभाजन, विसर्जन इ. तातडीची कामे पार पाडली जातात.	या सभेत संस्थेच्या विसर्जन प्रक्रियेचा आढावा घेतला जातो. संस्थेची मालमत्ता, संस्थेची येणी देणी पूर्ण झाल्यानंतर जर काही रक्कम शिल्लक राहत असेल तर त्या रकमेचा विनियोग इत्यादींवर चर्चा होते.
५	उद्देश	सहकारी संस्थेच्या स्थापनेसाठी ही सभा आयोजित केली जाते.	सहकारी संस्थेचे धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी ही सभा बोलविली जाते.	तातडीच्या बाबीसंबंधी निर्णय घेण्यासाठी ही सभा आयोजित करण्यात येते.	सहकारी संस्थेचे विसर्जन झाल्यानंतर संस्थेची येणी देणी यांची विल्हेवाट लावण्यासाठी ही सभा बोलविली जाते.
६	महत्त्व	पहिली सर्वसाधारण सभा संस्थेचे अस्तित्व निर्माण करणारी असते.	सहकारी संस्थेच्या वार्षिक कामकाजाचे मूल्यांकन करणारी ही सभा असते.	अधिमंडळाची विशेष सभा संस्थेतील वैशिष्ट्यपूर्ण घडामोडीसाठी महत्त्वाची असते.	अंतिम सर्वसाधारण सभा संस्थेचे अस्तित्व संपुष्टात आणणारी असते.

४.५ सारांश

➤ सहकारी संस्थेची भांडवल उभारणी :

सहकारी संस्थेला सभासदांकडून उभारलेले भागभांडवल व्यवसायासाठी पुरेसे नसते. त्यासाठी सहकारी संस्था अन्य मार्गांनी भांडवल उभारणी करतात. संस्थेला उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भांडवल उभारणी करावी लागते.

सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीची साधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) अंतर्गत साधने :

१) भाग भांडवल	२) प्रवेश शुल्क
३) राखीव निधी	४) सभासदांच्या ठेवी

ब) बाह्य साधने :

१) बिगर सभासदांच्या ठेवी	२) कर्जे व अग्रिमे
३) कर्जरोख्यांची विक्री	४) सरकारी अनुदान व मदत
५) देणगी व बक्षिसे	

➤ **सहकारी संस्थेच्या सभा**

सहकारी संस्थेच्या सभा म्हणजे दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी त्यांच्या संस्थेसंबंधीच्या विषयावर चर्चा करून निर्णय घेण्यासाठी एकत्र येणे.

➤ **सहकारी संस्थेच्या सभांचे प्रकार**

अ) सभासदांच्या सभा

१) पहिली साधारण मंडळ सभा / नियामक सभा	२) अधिमंडळाची वार्षिक सभा / सर्वसाधारण सभा
३) अधिमंडळाची विशेष सभा / विशेष सर्वसाधारण सभा	४) अंतिम सर्वसाधारण सभा

ब) व्यवस्थापन समितीच्या सभा

- १) व्यवस्थापन समितीची पहिली सभा
- २) व्यवस्थापन समितीच्या सभा
- ३) उपसमितीच्या सभा

➤ **सभेच्या कायदेशीर तरतुदी :**

१) सभेची सूचना	६) सभा पुढे ढकलणे
२) सभेची कार्यक्रमपत्रिका	७) प्रस्ताव
३) सभेची गणसंख्या	८) ठराव
४) सभेचा अध्यक्ष	९) निर्णायक मताधिकार
५) मतदानाच्या पद्धती	१०) सभेचे इतिवृत्त

४.६ महत्वाच्या संज्ञा

- १) **अंतर्गत साधने :** सहकारी संस्थेचे सभासदांकडून गोळा केलेले भांडवल(संस्थेच्या स्वमालकीचे)
- २) **बाह्य साधने :** सहकारी संस्थेच्या सभासदांव्यतिरिक्त मिळविलेले भांडवल.
- ३) **भाग :** सहकारी संस्थेच्या एकूण भांडवलातील एक हिस्सा.
- ४) **लांभाश:** संस्थेस झालेल्या नफ्यांमधून सदस्यास त्याने धारण केलेल्या भागांच्या प्रमाणात दिलेली रक्कम.
- ५) **कर्जरोखे :** ज्या दस्तऐवजाद्वारे सहकारी संस्था कर्ज घेतल्याची लेखी कबुली देते.
- ६) **सभा :** दोन किंवा अधिक व्यक्ती एखाद्या विषयावर चर्चा करण्यासाठी व निर्णय घेण्यासाठी एका विशिष्ट वेळी, विशिष्ट दिवशी, विशिष्ट ठिकाणी एकत्र येतात त्यास सभा असे म्हणतात .

- ७) **सूचना** : सूचना म्हणजे सभेचा दिवस, दिनांक, वेळ, ठिकाण व सभेत चर्चिल्या जाणाऱ्या विषयांची यादी याची सभासदास आगाऊ दिलेली माहिती होय .
- ८) **कार्यक्रमपत्रिका** : कार्यक्रमपत्रिका म्हणजे सभेपुढे चर्चेसाठी ठेवलेल्या विषयांची क्रमवार यादी होय.
- ९) **गणसंख्या** : गणसंख्या म्हणजे सभेतील कामकाज कायदेशीरदृष्ट्या पार पाडण्यासाठी सभासदांची किमान संख्या
- १०) **प्रस्ताव** : सभेपुढे चर्चेसाठी व निर्णयासाठी ठेवलेला विषय.
- ११) **ठराव** : सभेने चर्चा करून बहुमताने घेतलेला निर्णय म्हणजे ठराव होय.
- १२) **अधिविकर्ष सवलत** : चालू खात्यावरील शिल्लक रकमेपेक्षा अधिक रक्कम काढण्यासाठी दिली जाणारी सवलत जेव्हा एखादा खातेधारक अथवा ग्राहक एखाद्या विशेष सुविधेअंतर्गत आपल्या खात्यातील जमा रकमेपेक्षा जास्त रक्कम काढू शकत असेल तर त्या वेळेस अधिविकर्ष सवलत (Bank overdraft) असे म्हणतात.
- १३) **के. वाय. सी** : संस्थेबरोबर होणाऱ्या सर्व व्यवहारांच्या बाबतीत सभासदांची ओळख होणे आवश्यक आहे . सदर ओळखीसाठी सर्व सभासदांनी सहकार खात्याने लागू केलेल्या “आपला ग्राहक ओळखा” Know Your Customer. (के. वाय .सी)या मार्गदर्शक तत्वांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे .

४.७ स्वाध्याय

प्र.१ अ) खालील दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) सहकारी संस्थेची नोंदणी झाल्यानंतर .....महिन्याच्या आत पहिली साधारण मंडळाची सभा बोलविण्यात आली पाहिजे.
 अ) दोन   ब) तीन   क) चार
- २) सभेमध्ये चर्चा करायच्या विषयाच्या यादीला .....असे म्हणतात.
 अ) सूचना   ब) कार्यक्रमपत्रिका   क) इतिवृत्त
- ३) महाराष्ट्रातील पहिला सहकारी संस्था कायदा ..... यावर्षी संमत झाला.
 अ) १९०४   ब) १९१२   क) १९६०
- ४) सहकारी संस्थेचे भांडवल उभारणीचे प्रमुख वित्तीय साधन .....होय.
 अ) भाग भांडवल   ब) प्रवेश शुल्क   क) अनुदान व मदत
- ५) सहकारी कायद्यानुसार सहकारी संस्थेच्या निव्वळ नफ्यातील.....टक्के रक्कम राखीव निधीत जमा केली पाहिजे.
 अ) १२   ब) १५   क) २५
- ६) भारतातील दुसरा सहकारी कायदा .....यावर्षी संमत करण्यात आला.
 अ) १९०४   ब) १९१२   क) १९६०
- ७) भांडवल उभारणीचे.....हे बाह्य साधन आहे.
 अ) भाग   ब) कर्जरोखे   क) राखीव निधी

- ८) सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर .....सर्वसाधारण सभा आयोजित केली जाते.
 अ) पहिली ब) अधिमंडळाची वार्षिक क) अधिमंडळाची विशेष
- ९) सभेतील कामकाजाची नोंद .....ठेवली जाते.
 अ) इतिवृत्त पुस्तकात ब) कार्यक्रमपत्रिकेत क) सभासद नोंदणी पुस्तकात
- १०) दीर्घमुदतीचे कर्ज .....ची विक्री करून उभारले जाते.
 अ) भाग ब) कर्जरोखे क) प्रवेश शुल्क
- ११) सहकारी संस्थेचे आर्थिक वर्ष .....रोजी संपते.
 अ) ३० जून ब) ३१ मार्च क) ३१ डिसेंबर
- १२) केवळ विशिष्ट हेतूसाठी जी सभा बोलविली जाते तिला .....सभा असे म्हणतात.
 अ) पहिली सर्वसाधारण ब) अधिमंडळाची विशेष क) अधिमंडळाची वार्षिक
- १३) पहिली सर्वसाधारण सभा .....बोलवितो.
 अ)अध्यक्ष ब)प्रवर्तक क)निबंधक

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

१)

‘अ’ गट	‘ब’ गट
अ) अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभा	१) महिन्यातून एकदा बोलविली जाते
ब) ऋणपरिशोधन अधिकारी	२) राखीव निधी
क) भाग	३) चालू ठेव
ड) कर्ज रोखे	४) लाभांश
इ) सहकारी संस्थेची संरक्षक भिंत	५) व्याज
	६) अंतिम सभा
	७) अधिमंडळाची विशेष सभा
	८) दर वर्षी बोलविली जाते.
	९) विकास निधी
	१०) घसारा

२)

‘अ’ गट	“ब” गट
अ) इतिवृत्त	१) सभेतील विषय सूची
ब) अध्यक्ष	२) इतिवृत्त लिहिण्याची जबाबदारी
क) चिटणीस	३) नोंदणी प्रमाणपत्र
ड) गणपूर्ती	४) सहकारी संस्थेच्या स्थापनेसाठी किमान सभासद संख्या
इ) कार्यक्रमपत्रिका	५) सभेसाठी किमान अनावश्यक संख्या
	६) सभेवर नियंत्रण
	७) राखीव निधी
	८) सभेसाठी किमान आवश्यक संख्या
	९) सभेचा शेवट
	१०) सभेतील निर्णयांचा कायदेशीर पुरावा

३)

‘अ’ गट	‘ब’ गट
अ) अंतिम सभा	१) संस्थेचे अस्तित्व
ब) अधिविकर्ष सवलत	२) मुदत ठेव
क) महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा	३) संस्थेचा शेवट
ड) अधिमंडळाची विशेष सभा	४) चालू ठेव
इ) भाग भांडवल	५) प्रवर्तकाने बोलविलेली सभा
	६) अंतर्गत साधन
	७) सभासदांच्या मागणीवरून
	८) बाह्य साधने
	९) १९०४
	१०) १९६०

क) खालील विधानांसाठी एक शब्द / शब्दसमूह लिहा.

- १) सहकारी संस्थेची संरक्षक भिंत
- २) सभेच्या कामकाजाची नोंद ठेवणारे पुस्तक
- ३) सभेमध्ये चर्चितल्या जाणाऱ्या विषयाची यादी
- ४) विशिष्ट कालावधीसाठी ठेवण्यात येणारी ठेव

- ५) ज्या ठेवीत दैनंदिन व्यवहारात कितीही वेळा रक्कम ठेवता व काढता येते .
- ६) सभेत मतदानाच्या वेळी अध्यक्षांना असणारा विशेषाधिकार
- ७) पहिली सर्वसाधारण अधिमंडळाची सभा बोलविणारी व्यक्ती
- ८) विशिष्ट उद्देशासाठी तातडीने बोलविण्यात येणारी सभा
- ९) सभेच्या वैधानिकतेसाठी सभासदांची किमान उपस्थिती
- १०) भारतात पहिला सहकारी कायदा संमत झाला ते वर्ष
- ११) संस्थेच्या दरवर्षीच्या निव्वळ नफ्यातून बाजूला काढून ठेवलेली रक्कम
- १२) सभेने चर्चा करून रितसर मंजूर केलेला प्रस्ताव

ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- १) सर्व सहकारी संस्थाना कर्जरोखे विक्रीतून भांडवल उभारता येते.
- २) संस्थेच्या सभांचे इतिवृत्त लिहिण्याची जबाबदारी अध्यक्षांची असते.
- ३) कार्यकारी समिती उपसमिती नेमू शकते.
- ४) सहकारी संस्थेच्या अध्यक्षास निर्णायक मताचा वापर करता येत नाही .
- ५) भागधारक हे सहकारी संस्थेचे सावकार असतात.
- ६) व्यवस्थापन समितीच्या परवानगीशिवाय भागांचे हस्तांतर करता येत नाही .
- ७) चालू ठेवीवर अधिविकर्ष सवलत मिळते.
- ८) महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची नोंदणी सहकारी कायदा १९०४ नुसार होते.
- ९) महाराष्ट्रातील पहिला सहकारी संस्था कायदा १९०४ मध्ये पास झाला .
- १०) सभा चालू झाल्यानंतर गणपूर्तीची आवश्यकता नसते.
- ११) भाग भांडवल हे भांडवल उभारणीचे बाह्य साधन आहे .
- १२) विशेष अधिमंडळाची सभा बोलविण्याचा अधिकार फक्त कार्यकारी समितीस असतो .
- १३) सन १९१९ या वर्षी सहकार हा विषय केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारकडे वर्ग करण्यात आला.
- १४) सहकारी संस्थेला राखीव निधी ठेवणे बंधनकारक आहे .

इ) खालील विधाने पूर्ण करा .

- १) दोन अधिमंडळांच्या वार्षिक सभांच्या मधल्या काळात होणाऱ्या सभेस ..... म्हणतात .
- २) सभेचा वृत्तांत ..... पुस्तकात लिहिला जातो.
- ३) जी ठेव विशिष्ट कालावधीसाठी ठेवण्यात येते तिला ..... असे म्हणतात.
- ४) सहकारी संस्था जास्तीत जास्त ..... टक्के लाभांश देऊ शकतात.
- ५) सभेने रितसर मंजूर केलेल्या प्रस्तावास ..... म्हणतात.
- ६) सहकारी कायद्याप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीला संस्थेच्या एकूण भागभांडवलाच्या ..... पेक्षा अधिक भांडवल खरेदी करता येत नाही.

- ७) महाराष्ट्राचा पहिला सहकार कायदा ..... मध्ये पास झाला.
- ८) अधिमंडळाच्या वार्षिक सभेची सूचना सभासदांना ..... दिवस अगोदर देणे आवश्यक असते.
- ९) सहकारी संस्थेचे ..... हे प्रमुख वित्तीय साधन आहे.
- १०) भारतातील पहिला सहकारी कायदा ..... मध्ये मंजूर करण्यात आला.
- ११) सहकारी संस्थेच्या निव्वळ नफ्यातील ठरावीक रक्कम बाजूला ठेवली जाते त्यास ..... म्हणतात.
- १२) कर्जरोखेधारक हे संस्थेचे ..... असतात.

फ) अचूक पर्याय निवडा.

१) भाग	<input type="text"/>
२) <input type="text"/>	संरक्षक भिंत
३) चालू ठेव	<input type="text"/>
४) <input type="text"/>	पहिली सर्वसाधारण सभा
५) संस्थेचे समाप्तीकरण	<input type="text"/>
६) <input type="text"/>	महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा

अधिविकर्ष सवलत, लाभांश, विलयनाधिकारी, राखीव निधी, प्रवर्तक, १९६०

ग) खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा .

- १) सहकारी संस्थेच्या एकूण भांडवलातील एक लहानसा हिस्सा किंवा अंश म्हणजे कर्जरोखे होय .
- २) कर्जरोखेधारक हे सहकारी संस्थेचे मालक असतात .
- ३) चालू ठेवीत फक्त एकदाच रक्कम ठेवता येते .
- ४) सहकारी संस्थेचे निबंधक पहिली सर्वसाधारण सभा बोलवितात.
- ५) सभेपुढील विषयांची किंवा कामकाजाची क्रमवार यादी म्हणजे इतिवृत्त होय.

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा .

- १) सभा म्हणजे काय ?
- २) सभेचे इतिवृत्त का ठेवले जाते ?
- ३) सभेची कार्यक्रमपत्रिका म्हणजे काय ?
- ४) अधिमंडळाची विशेष साधारण सभा म्हणजे काय ?
- ५) राखीव निधी म्हणजे काय ?
- ६) चालू ठेव म्हणजे काय ?
- ७) सभेसाठी गणसंख्येची आवश्यकता का असते ?

ई) गटात न बसणारा शब्द ओळखा .

१) अ) भागभांडवल	ब) प्रवेश शुल्क	क) देणगी	ड) राखीव निधी
२) अ) चालू ठेव	ब) मुदत ठेव	क) कर्जरोखे	ड) बचत ठेव
३) अ) अल्पमुदतीचे कर्ज	ब) किंमत चढ-उतार निधी	क) दीर्घ मुदतीचे कर्ज	ड) मध्यम मुदतीचे कर्ज
४) अ) लाभांश समानीकरण	ब) अधिविकर्ष सवलत	क) विशेष बुडीत कर्जनिधी	ड) विकासनिधी

ज) योग्य क्रम लावा .

१) अ) पहिली सर्वसाधारण मंडळ सभा	ब) अंतिम सभा	क) अधिमंडळाची वार्षिक सभा
२) अ) ठराव	ब) प्रस्ताव	क) कार्यक्रमपत्रिका
३) अ) सभेचे इतिवृत्त	ब) कार्यक्रमपत्रिका	क) सभेची सूचना

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा .

१) गणसंख्या	२) राखीव निधी
३) इतिवृत्त	४) प्रस्ताव
५) कर्जरोखे	६) ठराव
७) सभा	८) अधिविकर्ष सवलत

प्र.३ स्वमत लिहा /उपयोजनावर आधारित प्रश्न .

- १) पहिली सर्वसाधारण मंडळ सभा सहकारी संस्थेचे अस्तित्व निर्माण करणारी असते.
- २) सहकारी संस्था राखीव निधी उभारतात.
- ३) अधिमंडळाच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेची सूचना सर्व सभासदांना दिलीच पाहिजे.
- ४) सहकारी संस्थेच्या प्रगतीसाठी व व्यवसायवृद्धीसाठी भांडवलाची नितांत गरज भासते.

प्र.४ फरक स्पष्ट करा .

- १) प्रस्ताव आणि ठराव
- २) चालू ठेव आणि बचत ठेव
- ३) बचत ठेव आणि मुदत ठेव
- ४) अंतर्गत साधने आणि बाह्य साधने
- ५) चालू ठेवी आणि पुनरावर्ती ठेवी
- ६) अधिमंडळाची वार्षिक सभा आणि पहिली साधारण मंडळ सभा
- ७) भाग आणि कर्जरोखे
- ८) मुदत ठेवी आणि पुनरावर्ती ठेवी
- ९) पहिली साधारण मंडळाची सभा आणि अधिमंडळाची विशेष सभा
- १०) कार्यक्रमपत्रिका आणि इतिवृत्त
- ११) अधिमंडळाची वार्षिक सभा आणि अंतिम सभा

प्र.५ संक्षिप्त टीपा लिहा .

- १) उपसमितीची सभा
- २) राखीव निधीचे प्रकार
- ३) अधिमंडळाची विशेष सभा
- ४) भागभांडवलाची वैशिष्ट्ये
- ५) ठेवीचे प्रकार
- ६) राखीव निधीचे फायदे
- ७) इतिवृत्त

प्र.६ कारणे लिहा.

- १) सभेला गणसंख्येची आवश्यकता असते.
- २) अधिमंडळाच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेची सूचना सर्व सभासदांना दिलीच पाहिजे.
- ३) सहकारी संस्थांना राखीव निधी उभारणे बंधनकारक असते.
- ४) अधिमंडळाची वार्षिक सर्वसाधारण सभा प्रत्येक वर्षी बोलवावीच लागते.
- ५) सहकारी संस्था भागभांडवल उभारते.
- ६) सभेच्या अध्यक्षाला निर्णायक मताचा अधिकार असतो.
- ७) सभासदाला सहकारी संस्थेच्या एकूण भांडवलाच्या १/५ पेक्षा जास्त भांडवल खरेदी करता येत नाही.

प्र.७ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा .

- १) राखीव निधीचे फायदे सांगा.
- २) ठेवीचे प्रकार स्पष्ट करा.
- ३) सभांचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- ४) कर्जाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- ५) भाग विक्रीचे फायदे सांगा.

प्र.८ खालील प्रश्नाची उत्तरे लिहा (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- १) सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीची बाह्य साधने सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) सभा म्हणजे काय ? सभांचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- ३) सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीची विविध साधने स्पष्ट करा.
- ४) महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० मधील सभेबाबतच्या कायदेशीर तरतुदी स्पष्ट करा.
- ५) सहकारी संस्थेच्या भांडवल उभारणीची अंतर्गत साधने स्पष्ट करा.

